TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

NSV Liidu Ajaloo Kateeder

August A m b o s

FAŠISTIDE JA NENDE KÄSILASTE KURITEOD TARTU LINNAS NING MAAKONNAS AASTAIL 1941-1944

D i p l o m i t ö ö

TRÜ NSV Liidu ajaloo kateeder

Inv. nr. 2097

Tartu 1968

S I S S E J U H A T U S

Fašistlik Saksamaa valmistas pikka aega ette kallaletungi NSV Liidule. Fašismi agressiivseid püüdlusi toetas kogu maailma reaktsioon, kuna see vihkas esimest sotsialistlikku riiki - NSV Liitu. Fašistliku Saksamaa anastuslikud plaanid rajanesid väitel, nagu ei oleks Saksamaal saksa rahval piisavalt "eluruumi".[1] "Eluruumi" laiendamise eesmärgil määrati kindlaks territoriaalsete anastuste peamised suunad, mille alusel tuli vallutada peale Lääne-ja Kesk- Euroopa riikide suurem osa NSV Liidu territooriumist. NSV Liidu ja sealhulgas Baltikumi vallutusplaane ei pidanud hitlerlased saladuseks. Nii rääkis fašistliku Riigipanga esimees H. Schacht 1935.a. oktoobris ühel pankurite rahvusvahelisel nõupidamisel Baaselis, et Saksa ekspansioon suunatakse Itta, esijoones Balti riikide, seejärel aga NSV Liidu vastu.[2]

I История Великой Отечественной войны Советского Союза I94I-I945, т I, Москва I960, стр. 28.

2. L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn 1966, lk. 9.

Fašistliku Saksamaa poliitikat toetas ka kodanliku Eesti valitsev klikk. Lahkesti võeti vastu Saksamaa poolt pakutud anastuslikke lepinguid. Avaldamiseks mitte määratud protokollis Eesti-Saksa kaubalepingu juurde 7.okt. 1939.a. teises osas on öeldud: "Eesti valitsus on ühtlasi nõus võimalust mööda suurendama või, munade ja sigade väljavedu Saksamaale". Sama protokolli kolmandas osas on formuleering: "Saksa valitsus hoolitseb selle eest, et Eesti-Saksa kaubakokkuleppe kehtivuse ajal arvestatakse võimalust mööda Eesti soovidega kaupade saamiseks Saksa Riigist. Põhimõtteliselt tuleb Eestimaa varustamist Saksa kaupadega jatkata senises ulatuses. Peale selle püüab Saksa valitsus arvestada Eesti soove kaupade saamise võimaldamisel".[1] Eesti pidi Saksamaale kindlustama kaupade müümise, vastutasuks sai kaupu oma äripartnerilt ainult võimaluse piires. Leping oli iseloomult imperialistlik, kuid ta ikka veel ei rahuldanud hitlerlasi. Sama aasta detsembris sõlmis Eesti majandusminister L.Sepp Berliinis uue kokkuleppe, mille kohaselt kogu Eesti väliskaubandus allutati täielikult Saksamaa kontrollile ja reglementeerimisele.[2]

Sagedasteks külalisteks Eestis olid Saksa sõjavälise luure ülem W.Canaris, luure juhtivad töötajad H. Piekenbrock ja F.Bentivegni, Saksa maavägede kindralstaabi ülem kindral Fr. Halder, Böhming ja teised

---

1 1940.aasta Sotsialistlik Revolutsioon Eestis, dokumente ja materjale, Tallinn 1960, lk. 65.

2 L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn, 1966, lk. 15.

sõjaasjanduse spetsialistid.[1] Arhiividokumendid räägivad, et kindral Halder oma külaskäigu ajal Eestisse 1939.a. juuni lõpul "pooldavat vastuvõtta väikeses ringis (im kleinen Kreise) ja eelistavat jutuajamist nelja silma all (ein Gespräch unter vier Augen) sõjavägede ülemjuhataja ja staabiülemaga".[2]

See saksa sõjaväe tegelaste "ekspansioon" oli ettevalmistuseks tegelikule sõjalisele okupeerimisele, mis pidi toimuma enne sõjalist kallaletungi Nõukogude Liidule.

Niisugune majanduslik-poliitiline olukord aitas kaasa revolutsioonilise situatsiooni kujunemisele Eestis.Samal ajal püüdis Eesti kodanlus igati oma võimu säilitada ja töötas vastu NSV Liidule, kes väsimatult võitles rahu kindlustamise eest rahvaste vahel. Nõukogude Liidu visa rahupoliitika viis siiski vastastikuse abistamise pakti ja kaubandusliku kokkuleppe sõlmimisele kodanliku Eesti ning Nõukogude Liidu vahel 1939.a. septembris. Eesti töölisklass tervitas neid kokkuleppeid täieliku heakskiiduga. Vastandina Eesti-Saksa kaubandusliikule kokkuleppele oli Eesti-Nõukogude Liidu kaubaleping võrdõiguslik. Lepingu alusel imporditi Eestisse kaupu 18 miljoni krooni ulatuses. Sama summa eest toimus kaupade väljavedu NSV Liitu.[3]

---

1 L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn 1966, lk. 17.

2 1940.aasta Sotsialistlik Revolutsioon Eestis, dokumente ja materjale, Tallinn 1960,lk.39.

3 Samas, lk. 63.

Fašistliku Saksamaa valitsevad ringkonnad ei võinud leppida Nõukogude Liidu abistava poliitikaga Baltimaade suhtes, kuid nad ei julgenud veel ka Nõukogude Liidule kallale tungida. 23.novembril 1939.a. ütles Hitler: "...Meie võime peale tungida Venemaale sellel juhul, kui meie vabaneme läänes".[1] Sellele vaatamata ei loobunud fašistid oma vallutusplaanidest Itta. 21.juulil 1940.a. sai Saksa maavägede ülemjuhataja feldmarssal W.von Brauchitsch käsu valmistada sõjalise kallaletungi plaan NSV Liidu vastu. Samal ajal hakkas saksa väejuhatus koondama senisest suuremal arvul vägesid Poolasse.[2]

Eespool märgitud ajal kehtis Eesti-Nõukogude Liidu vastastikuse abistamise pakt, mille IV artikkel nägi ette: "Mõlemad lepinguosalised kohustuvad mitte sõlmima liite ega osa võtma koalitsioonidest, mis on sihitud ühe lepinguosalise vastu".[3] Eesti valitsevad ringkonnad ei täitnud seda tingimust. Kui 1939.a. lõpul puhkes NSV Liidu ja Soome vahel sõda, hakati Eestist saatma vabatahtlikke Soome võitluseks Nõukogude Liidu vastu. Eesti vabatahtlike osavõttu Nõukogude Liidu ja Soome sõjast Soome poolel püüti NSV Liidu valitsuse eest hoolega varjata. Instseneeriti koguni Soome siirduvate

---

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945, том I, Москва 1960, стр. 351.

2. Samas.

3. 1940.aasta Sotsialistlik Revolutsioon Eestis, dokumente ja materjale, Tallinn 1960, lk. 62.

vabatahtlike "areteerimisi", kusjuures kinnipeetuil ei tulnud kanda mingit karistust. Samal ajal karistati rahatrahvi või vanglaga isikuid, kes avaldasid poolehoidu Nõukogude Liidule.[1]

Kõik need sammud kiirendasid valitseva kodanliku kliki lõppu. 1940.a. sotsialistlik revolutsioon ja nõukogude võimu taaskehtestamine tegid esialgu lõpu saksa ekspansioonile Eestis. Saksamaal muutus siit luureandmete saamine Nõukogude Liidu kohta tunduvalt raskemaks. Tühistati varasemad Eesti-Saksa kokkulepped. Need sündmused ei takistanud Saksamaal uute vallutusplaanide kavandamist Baltikumi ja sealhulgas Eesti kohta. Nüüd tuli ainult muuta taktikat, mis seisnes selles, et Baltikum tuli vallutada koos sõjaga NSV Liidu vastu. Osa endisi eesti vapse nagu O.Angelus, H.Mäe jt. läksid baltisakslastena Saksamaale, kus fašistlik valitsus hakkas nendest ette valmistama kohalikku kaadrit okupatsioonirežiimi kehtestamiseks ja elluviimiseks Eestis.

Arvestades Nõukogude Liidu võimsust, ei julgenud Saksa fašism enne oma plaane NSV Liidu suhtes ellu viia, kui oli vallutanud peaaegu kogu Euroopa. See sai teoks 1941.a. kevadeks. Järgnes suurem Saksa vägede koondamine NSV Liidu läänepiiridele, kust 22.juunil 1941.a. teostati reeturlik kallaletung NSV Liidule. Lühikese ajaga suutsid fašistid suure osa NSV Liidu Euroopa-osa territooriumist vallutada. Okupeeritud aladel Baltikumis,

---

I I940. aasta Sotsialistlik Revolutsioon Eestis, dokumente ja materjale, Tallinn I960, lk.I05.

Valgevenes ja Ukrainas kehtestati koheselt fašistlik diktatuur.

Fašistliku Saksamaa inimvihkajaliku programmi järgi kuulus Nõukogude Eesti riiklik iseseisvus täielikule likvideerimisele, tööstus ja põllumajandus paljaksriisumisele ning rahvuslik kultuur hävitamisele.Kogu okupeeritud Eesti territoorium kaeti vanglate ja koonduslaagrite võrguga. Fašistlikku organisatsiooni "Omakaitse" värvati mõukogude võimu poolt purustatud klassidesse kuulunuid ja teistest klassidest madala klassiteadlikkusega elemente. Politseipataljonidesse kuulusid kunagised rahvarõhujad, kes timukatena olid valmis teenima eesti rahva põliseid vaenlasi. Neid inimjätiseid polnud palju, kuid nad saatsid korda koletuid metsikusi. Kuritegevusele meelitati ja sunniti ka kõhklejaid, kelle veendumud nõukogude korra eelistes polnud veel välja kujunenud.

Niinimetatud "Omavalitsuse" koosseisu pääsesid Eestis eranditult fašistid, kes varem kuulusid vapside parteisse või baltisakslastena lahkusid Eestist ja nüüd koos okupantidega tulid tagasi, nende hulgas ka "Omavalitsuse" juht H.Mäe. SS vägede koosseisus saabus okupeeritud Eestisse O. Angelus. Siin pandi ta sisedirektori ametikohale. Oma truualamlikke teeneid pakkusid fašistidele kolonelid J. Soodla, J.Maide ja mitmed, mitmed teised.

Käesoleva töö eesmärk on koguda seni veel üldistamata andmeid fašistide peremehetsemisest Tartu linnas ja maakonnas, säilitada ajaloole inimeste nimed, kes võitlesid

nõukogude võimu eest kohtadel ja kes andsid selles võitluses oma elu või elasid üle üliinimlikke piinu ja kannatusi. Näidata majandus- ja kultuurielule tekitatud kahju ning valgustada inimeste võitlust meie kultuurivarade säilitamise eest fašistliku okupatsiooni ajal.

Suuremaid kinnipidamiskohti, vanglaid ja koondus-laagreid on küllaldaselt valgustatud kui kohalikud kinnipidamised, elanike võitlus kohtadel nõukogude võimu kindlustamise ja säilitamise eest fašistliku okupatsiooni ajal on seni jäänud käsitlemata. Paljud mõrvakohad, üksik -ja ühishauad on jäänud üldsusele teadmatuiks. Käesoleva tööga püütakse valgustada seda lõiku suhteliselt väikesel okupeeritud territooriumil - Tartu linnas ja maakonnas.

Üheks suuremaks okupeeritud Eesti surmalaagriks oli Tartu koonduslaager ja selle filiaal tankitõrje kraav praeguse Lemmatsi külanõukogu territooriumil. Siin hukati üle 12000 inimese. Halastust ei antud naistele, raukadele ega lastele. Tartu surmalaagri esimeseks ülemaks oli Juhan Jüriste, pärit Tartumaalt Kaarepere vallast. Pärast okupantide väljakihutamist puges see massimõrvar peitu Paide rajooni ja elas seal Georg Liivamäe nime all. Samasuguseks surmakülvajaks Tartumaa elanikele oli K.Linnas, kes 1941.a. juulikuus astus relvastatud bandesse ning võttis osa võitlusest nõukogude võimu vastu Tartu linnas. E.R.A.Viks astus 1941.a. juulis okupantide teenistusse ja oli Tartu koonduslaagri juurde moodustatud spetsiaalse karistusorgani "eriosakonna" ülema asetäitjaks. Linnas ja Viks põgenesid koos okupantidega. Linnas varjub Ameerika

Ühendriikides ja Viks Austraalias. Eesti NSV Ülemkohtu Kriminaalasjade Kohtukolleegium mõistis oma instungil 16.-20. jaanuaril 1962.a. kõik 3 nimetatud surma, kuid USA ja Austraalia valitsused rikkudes ÜRO Peaassamblee resolutsioone sõjaroimarite väljaandmise kohta, ei ole Linnast ja Viksi NSV Liidu võimudele välja andnud.

Diplomitöö jaguneb kaheks peatükiks. Esimeses peatükis käsitletakse elanike füüsilist hävitamist, piinamisi ja mõnitamisi Tartu linnas ning maakonnas. Peatükk algab sõjalis-poliitilise olukorra kirjeldusega 1941.a. suvel, banditismi tekkimise allikate valgustamisega ja bandiitide poolt toime pandud kallaletungidega nõukogude võimu asutustele.

Teises peatükis käsitletakse Tartu linna ja maakonna majandus- ning kultuurielule tekitatud kahju. Esimeses osas leiab valgustamist tööstuse kohandamine Saksamaa vajadustele ja selle paljaksriisumine. Teises osas näidatakse maakonna põllumajanduse laostamist ja sellele tekitatud kahju, Kolmandas osas käsitletakse kultuuri- ja haridüselu laostamist.

Kogu töö koostamise aluseks on võetud Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklikus Keskarhiivis (ENSV ORKA) olev fond R-364 " Eesti NSV Vabariiklik Komisjon saksa fašistide ja nende käsilaste kuritegude ja nende kahjude kindlaksmäärami-sest Eesti NSV-s". Sellest fondist on kasutatud 43-s säilitusühikus olevat Tartu linna ja maakonda puudutavat materjali. Kahjuks piirduvad arhiivimaterjalid ainult

sündmuste või fašistide ja nende käsilaste poolt tekitatud kahju loetlemisega, mis ei anna iseloomustavad pilti isikutest, kes kodanike vara riisusid, hävitasid või põletasid. Arhiiviandmetest tuli ülesotsida kõige iseloomulikumad faktid fašistide ja nende käsilaste tegevuse kohta kohtadel.

Kättesaadavast arhiivimaterjalist ei piisanud kõigi töös käsitletavate küsimuste valgustamiseks, vaid täiendavalt tuli kasutada kirjanduse ja selleaegse perioodika abi ning inimeste mälestusi.

Põhiliselt on kirjandusest kasutatud "История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945.[1]

Kogumiku esimeses köites on üksikasjalikult kirjeldatud fašistliku Saksamaa sõjaplaane ja NSV Liidu le kallaletungi ettevalmistamist. Arhiivi- ja massimõrvarite kohtuprotsesside dokumentide alusel koostatud L.Barkovi raamat "Mõrvarid ei pääse karistusest" annab hea ülevaate fašistlikest karistusorganeist ja nende tegevusest.[2] Tartu linna ja maakonna sündmusi on seal vähe valgustatud, seetõttu antud raamatu kaudu sai täpsustada ainult mõningaid üksikfakte.

Kogumikku "12000" on kasutatud I peatükis toodud sündmuste täpsustamisel.[3] Materjali kasutamine

---

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945, т. I, Москва 1960.

2. L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn 1966.

3. 12000, Tallinn 1962.

nimetatud raamatust oli möödapääsmatu, kuna seal käsitletakse eranditult Tartu linnas ja maakonnas fašistliku okupatsiooni ajal toimunud sündmusi.

Sõjalis-poliitilise olukorra väljatoomisel tuli kasutada P.Larini "Lahingud Eestis 1941.aastal".[1] Nimetatud teose on autor kirjutanud põhiliselt kaasaegsete mälestuste põhjal, mille tõttu osutus vajalikuks seda teiste autoritega võrrelda. Suureks abiks sõjalis-poliitilise olukorra käsitlemisel oli kogumik "Suure võitluse algus".[2] Antud kogumikust on kasutatud L.Illissoni artiklit "Kui Tartumaa oli sõja tallermaaks" ja J.Müüri kirjutist "Bandiitide vang".

Üksikuid okupatsiooniaegsel Tartumaal toimunud sündmusi tuli käsitleda E.Martinsoni raamatu "Haakristi teenrid" alusel.[3]

Majanduse ja kultuurielu laostamist puudutavaid materjale on võetud peale arhiividokumentide brosüürist "20 aastat nõukogude Tartut".[4] Kogumikust "Minevik ja tänapäev" on kasutatud põhiliselt A.Valsineri artiklit "Okupandid Eesti kooli laostajatena", J.Kalitsi "Mõningaid märkmeid Tartu Riikliku Ülikooli arengust" ja M.Tederi "Tartu".[5] Nimetatud artiklite alusel osutus võimalikuks

---

1 PLarin, Lahingud Eestis 1941.aastal, Tallinn 1962.

2 Suure võitluse algus, Tallinn 1965.

3 E.Martinson, Haakristi teenrid, Tallinn 1962.

4 20 aastat nõukogude Tartut, Tartu 1960.

5 Minevik ja tänapäev, Tallinn 1960.

täpsustada Tartu linna ja maakonna koolidele ning Tartu Riiklikule Ülikoolile tekitatud materiaalset kahju.

Põllumajanduse laostamise kohta õnnestus üksikuid andmeid saada kogumikust "Rahvatasujad".[1] Tartu linna ja maakonna koolidele fašistliku okupatsiooni ajal tekitatud kahjude kohta on üksikuid fakte H.Kurmi monograafias "Nõukogude Eesti üldharidusliku kooli areng".[2] Siin on lühidalt käsitletud ka fašistliku okupatsiooni ajal toimepandud koolide laostamist.

Kodanliku Eesti valitseva kliki ettevalmistustest saksa okupatsiooniks Eestis pakkusid väärtuslikke andmeid mõned arhiivimaterjalid kogumikust " 1940.aasta Sotsialistlik Revolutsioon Eestis".[3]

Väärtuslikku abi pakkus perioodika, kust on töö koostamisel kasutatud EK(b)P Tartu linna ja maakonna Komitee ning Tartu linna ja maakonna TSN häälekandjas "Uus Postimees" 1944.a. augustist detsembrini ilmunud materjale fašistide ja nende käsilaste kuritegude kohta ning sama häälekandja "Postimees" 1945.a. numbrites ilmunud artikleid. Möödapääsmatuks osutus okupatsiooniaegse ajalehe "Postimees" kasutamine.

---

1 Rahvatasujad, esimene raamat, Tallinn 1963.

2 H.Kurm, Nõukogude Eesti üldharidusliku kooli areng, dissertatsioon pedagoogikakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks, Tartu 1954.

3 1940.aasta Sotsialistlik Revolutsioon Eestis, dokumente ja materjale, Tallinn 1960.

Head ja väärtuslikku abi andsid Tartu ja Jõgeva Endiste Fašismivangide Sektsioonide esimehed A.Murdvee ja V.Laid, Elva Rajoonidevahelise Koduloomuuseumi direktor K.Kirt, Linna-Kutsekool nr. 16 direktor A.Kivikink ja mitmed endised fašismivangid (E.Nuudi, A.Lina,M.Käro jt.).

Hävituspataljoni võitlejaist aitasid töö koostamisele kaasa J.Müür ja E.Tõrva. Endiste fašismivangide sektsioonides säilitatavatest materjalidest on tehtud väljavõtteid ja täpsustatud varemsaadud andmeid. Üksikute mälestustest on tehtud märkmeid.

Esimeses peatükis jäi kahvatuks fašistlikku armeesse sundmobilisatsiooni käsitlemine, kuna mobilisatsiooni kohta Tartu linnas ja maakonnas puudusid autoril ülevaatlikud andmed. Lünka ei aidanud täita ka arhiivimaterjalid. Peale selle ei olnud sundmobilisatsioon fašistide ja nende käsilaste kuritegude peamisi liike ning mobilisatsioon Tartus ja Tartumaal ei erinenud teistest okupeeritud Eesti linnadest ja maakondadest.

Töö teises peatükis jäi üldsõnaliseks "Kultuuri- ja hariduselu laostamine ning sellele tekitatud materiaalne kahju" - alalõik Tartumaa koolide laostamise kohta. Seda on valgustatud üle-eestilises mastaabis, kuna Tartumaa koolide õppetöö ei erinenud teiste ajutiselt okupeeritud Eesti linnade ja maakondade koolide tööst. Puudulikku käsitlemist leidis samas alalõigus progressiivsete õpetajate vabastamine ning teistele töödele üleviimine. Seda lünka ei saanud täita, kuna kirjanduses ei leidu piisavalt vastavat materjali. Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku

Ülesehituse Riikliku Keskarhiivi üldfondis olev säilitusühik "Tartumaa Rahvahariduse Osakonnale fašistide ja nende käsilaste poolt tekitatud kahjud" ei kajasta õpetajate suhtes toimepandud vägivalda.

I peatükk.
Fašistliku okupatsiooni kaudu elanikkonnale toimepandud vägivald.

1. Tartumaa sõjalis-poliitiline olukord 1941.a. suvel.

Hitlerliku Saksamaa reeturliku kallaletungiga Nõukogude Liidule 22.juunil 1941.aastal asus enamik eesti rahvast koos kõigi Nõukogude Liidu rahvastega võitlema fašistlike anastajate vastu. Sõja esimestest päevadest alates suunasid EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu oma tegevuse vabariigi kaitsevõime tugevdamisele ning võitlevate Punaarmee üksuste abistamisele. 23.juunil 1941.aastal avaldati Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu üleskutse eesti rahvale. Selles kutsuti Nõukogude Eesti töölisi, talupoegi ja töötavat intelligentsi võitlusele fašistlike bandiitide vastu[1].

EK(b)P Tartu Maakonnakomitee ning linna ja maakonna täitevkomiteed tegid sõja alguses ära suure töö. Juba 22. juunil 1941.a. kutsuti Tartu Töölismaja suurde saali kokku linna- ja maakonna partei, nõukogude ja komsomoli aktiivi koosolek, kus informeeriti tekkinud olukorda ning püstitati ülesanded linna ja maakonna majanduliku ning poliitilise elu ümberkorraldamiseks.Paljud

---

1. P.Larin, Lahingud Eestis 1941.aastal, Tallinn 1962,lk.25.

aktivistid suunati samalt koosolekult valdadesse, kus nad pidid abistama valdade täitevkomiteesid mobilisatsiooni ja teiste ürituste läbiviimisel.

22. juunil 1941.a. toimus ka Tartu linna Täitevkomitee erakorraline istung, kus arutati läbi mitu olulist küsimust.[1] Et Tartu asus saksa raskepommitajate tegevusraadiuses, siis võttis täitevkomitee vastu otsuse, kus määras kindlaks linna elanike ülesanded võimalike õhurünnakute puhul.

Alates 22.juunist 1941.a. korraldati kõigis linna ettevõtteis ja ideoloogilise töö asutustes koosolekud, kus päevakohaseid kõnesid pidasid linna juhtivad töötajad. Esimene rahvakoosolek kutsuti kokku juba 22. juuni õhtul Toomeorus. Mitmele tuhandele osavõtjale kõneles siin Tartu Riikliku Ülikooli prorektor Kristjan Kure.[2]

Kõigil koosolekutel mõisteti teravalt hukka hitlerliku Saksamaa kallaletung Nõukogude Liidule. Ajakirjanduses avaldati töötajate üleskutseid anda kogu jõud vaenlase purustamiseks.

Tartu elanike patriotism avaldus massilises vabatahtlikult Punaarmeesse ja formeeritavatesse hävituspataljonidesse astumises. Avaldusi esitasid kõigi aastakäikude mehed.Nii kirjutas 1900.a. sündinud A.Linde, kes ei kuulunud mobilisatsiooni alla: " ..... ma ei või koju jääda, kui kodumaa

---

1. J.Raid, Ühe vajaliku raamatu ilmumise puhul , Edasi 28. augustil 1962.a.,nr.170
2. Samas.

peab kannatama fašistlike jõudude jultunud kallaletungi. Palun mind saata eesliinile. Tahan ise peksta jätiseid fašiste".[1] Tartu tööline A.Vardja kirjutas oma avalduses: "Olen juba lapsest saadik kurnajate tõttu palju raskusi kannatanud. Nüüd tunnen end vabana ja tahan seda vabadust kaitsa viimse veretilgani. Olen noor ja terve ning tahan vabatahtlikult astuda Punaarmee ridadesse".[2] Kahekümneaastane Alma Lomp kirjutas: "Palun mind vabatahtlikult võtta Punaarmeesse. Tahan aidata halastamatult purustada vaenlast".[3] Koosolekul Tartu Kaubastu Ehituskontoris teatas 90 töölist oma soovist astuda vabatahtlikult Punaarmeesse.[4]

Formeeritavate hävituspataljonide tuumiku moodustasid linna kommunistid, kommunistlikud noored, eesrindlikud töölised ja ülikooli õppejõud. Vabatahtlike võitlussalkade organiseerimiseks moodustas EK(b)P Tartu Maakonnakomitee vastava komisjoni. Selle komisjoni koosseisu kuulusid parteikomitee töötajad Elmar Millert, Aksel Sander ja Leonhard Illisson ning ELKNÜ Tartu Maakonnakomitee esimene sekretär Aksel Illisson. Vabatahtlike

---

1. J.Raid, Ühe vajaliku raamatu ilmumise puhul, Edasi nr. 170, 28. augustil 1962.a.
2. P.Larin, Lahingud Eestis 1941.aastal, Tallinn 1962, lk. 36.
3. Suure võitluse algus, Tallinn 1965, lk. 149.
4. J.Raid, Ühe vajaliku raamatu ilmumise puhul, Edasi nr. 170, 28.augustil 1962.

võitlussalka võeti soovijaid vastu kohalike partei-, komsomoli-või ametiühingu organisatsiooni soovitusel. Samast võitlussalgast kujuneski hävituspataljon. Hävituspataljoni read kasvasid kiiresti. Kui 24.juunil oli selles 60-70 meest, siis juuli algul oli neid juba niipalju, et tuli moodustada teine hävituspataljon ja 10. juuli paiku kuulus sinna umbes 460 võitlejat.[1]

Suurt osa rahva mobiliseerimises sõjaülesannete täitmisele etendas ajaleht "Tartu Kommunist".Peale ametlike rindeteadete avaldati materjale fašistide peremehetsemist okupeeritud Euroopa maades, näidati nõukogude inimeste kangelaslikkust rindel ja tagalas.[2]

See kõik näitas töötava rahva entusiasmi võidelda meie maa põlisvaenlaste - fašistlike röövvallutajate vastu. Olukorra aga muutis keerukaks asjaolu , et säilusid võimupositsioonilt tõrjutud klasside riismed. Enamik nendest jäi kohale ka esimesel nõukogude aastal. Kuigi purustatud klasside õigusi ja võimupiire otsustavalt kärbiti, ei muutnud see nende klassiolemust. Fašistliku Saksamaa edu Nõukogude-Saksa rindel andis soodsat pinda klassivõitluse teravnemisele. Endisi tegelasi oli küll suhteliselt vähe võrreldes elanike arvuga, kuid nad püüdsid oma nappidele reservidele saada täiendust kõhklejate hulgast, kes esimese nõukogude aasta jooksul polnud veel

---

1. P.Larin, Lahingud Eestis 1941.aastal, Tallinn 1962, lk. 34.
2. J.Raid, Ühe vajaliku raamatu ilmumise puhul, Edasi nr. 170, 28.augustil 1962.

täielikult veendunud uue korra eelistes. Kõhklejaid esines nii väikekodanluse, keskmik-talupidajate, kui ka üksikute kehvikute hulgas, kelle klassiteadlikkus polnud veel lõplikult välja kujunenud ja kes lasksid endid vaenlase poole meelitada.

Mida lähemale Eesti NSV piiridele tuli rinne, seda aktiivsemalt hakkasid vaenlased kohtadel toime panema diversiooniakte ja rünnakuid nõukogude võimu asutustele. Juba juunikuu lõpul ja juuli algul püüdsid metsadesse varjunud bandiidid rünnata valdade täitevkomiteesid. Sagenesid kallaletungid nõukogude aktiivile kohtadel. Bandiitide ergutamiseks kasutasid fašistid Soome raadio eestikeelseid saateid. Nendes saadetes liialdati võiduteateid rindel ja kuulutati Punaarmee peatset hukkumist.See Kõik õhutas rahvavaenlasi aktiivsusele. Esimestele hävitus- ja miilitsapataljoni üksustele sai ülesandeks bandiitide rünnakud purustada ja maakonnas kord jalule seada.

Juuni lõpupäevil tegid bandiidid katse Kaarepere valla Täitevkomitee vallutamiseks. Nad löödi aktiivi poolt tagasi, kuid kohapeal ei jatkunud jõudu jõugu jäliitamiseks. Kaareperesse saadeti üks rühm hävituspataljoni võitlejaid, kelle hulka kuulusid endine poliitvang E.Parts ja TRÜ õppejõud V.Päll. Ühte tühja heinaküüni varjunud bandiidid piirati sisse, küün süüdati granaatidega , jõuk likvideeriti ning vallas seati kord jalule. Kaarepere lahingus langesid hävituspataljonlased Rüütlane ja Sokolov.[1]

---

1. L.Illisson, Kui Tartumaa oli sõja tallermaaks, Suure sõitluse algus, Tallinn 1965, lk.151.

3.juulil tulistasid bandiidid Laiuse kiriku tornist möödasõitvat autobussi, millega evakueeriti Saare, Voore, Torma, Sadala ja Laiuse valdade aktivistide perekondi. Õnneks ei tabanud kuulid autobussi ega inimesi.[1]

3. juulil tungisid bandiidid kallale Saare ja Vaimastvere valla täitevkomiteedele. Saare vallamaja vallutamist juhtis endine kaitseliidu kompanii pealik. Kohalviibivad aktivistid tapeti. Hävituspataljon tegi samal päeval jõugu kahjutuks.[2]

Vaimastvere vallamaja vallutamist ja kohalviibiva aktiivi vahistamist juhtis endine Jõgeva panga direktor K.Roomet. Bandiidid kasutasid siin valla juhtivate töötajate äraolekut ja sekretäri H.Poomi reetmist, kes teatas samal päeval Tartusse seal nõupidamisel viibivale valla Täitevkomitee aseesimehele J. Lehtmetsale, et olukord vallas on normaalne, kuigi vallamaja oli juba bandiitide käes, parteiorganisaator J.Müür ja miilitsavolinik L. Kuusksalu arreteeritud. Õhtul arreteeriti ka aseesimees J.Lehtmets. Eluga õnnestus neist pääseda hiljem J.Müüril ja L. Kuusksalul. Bandiitide poolt arreteeriti Vaimastveres veel üle 20 kohaliku aktivisti, kes paigutati tugeva valve alla Endla külasse, ühte heinaküüni.[3]

---

1 J.Müüri suulise jutustuse järgi.

2 L.Illisson, Kui Tartumaa oli sõja tallermaaks, Suure võitluse algus, Tallinn 1965, lk.152.

3 J.Müüri kirjalike mälestuste alusel.

Korra loomiseks saadeti Vaimastveresse juulikuu keskel Tartu miilitsapataljoni rühm 32-e hästirelvastatud võitlejaga ja üle saja Läti NSV hävituspataljoni võitleja.[1] Jõudnud Vaimastveresse, alustas see rühm ümbruse kammimist, et hävitada bandiitlik jõuk ja vabastada valla aktiiv. Mitmepäevase operatsiooni kestel hoidus vaenlane võitlusse astumast hästirelvastatud üksusega. Leidsid aset ainult üksikud kokkupõrked bandiitlike jõukudega. Lõpuks õnnestus bandiidid kahjutuks teha ja vallas kord jalule seada.[2]

Ööl vastu 4.juulit ründasid bandiidid Punaarmee õhuvaatlusposti Voore vallas.[3]

4.juulil panid bandiidid toime rünnaku Võnnu valla Täitevkomiteele. Võnnu vallas arreteeriti ja tapeti kogu Täitevkomitee personal. Bandiitide gruppi juhtis siin endine poliitilise politseid töötaja E.Mikson.[4]

Bandiitide tegevusele andis soodsat toetuspinda asjaolu, et Tartumaa valdade aktiiv oli relvastamata (Maakonna Kaitsekomitee käsutuses oli aga küllaldaselt endisi kaitseliidu relvi). Hiljem, kui aktiivile relvad kätte anti, püüdsid bandiidid neid endi valdusse saada.

---

1 E.Tõrva kirjalike mälestuste alusel.

2 Samas.

3 L.Illisson, Kui Tartumaa oli sõja tallermaaks, Suure võitluse algus, Tallinn, 1965, lk.152.

4 L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn 1966, lk. 54.

Nii juhtuski Puhja vallas.[1] Bandiitide baasideks valdades kujunesid kulakutalud, kus varustati riietuse ja toiduainetega. Puhja baasiks oli Juraku talu. Selle talu sahvreis ja keldreis leidus igasuguseid konserve, võid, rasva ja koduveini. Laudas oli suur kari, kust võis toiduvarudele täiendust saada. Talus oli kaitseliidu mundreid, märke ja kehvikute ning aktiivi nimekiri. Selle nimekirja alusel taheti arveid õiendada valla aktivistide ja uusmaasaajatega.[2]

Bandiidid püüdsid igal võimalusel kahju teha aktiivile. Aleksander Pärni oli uusmaasaaja Aakre vallas A.Lohule kuuluvas talus. 25.juunil, st.ajal , kui ühegi okupandi saabas polnud veel Eesti NSV pinnale astunud, läks A.Pärni tööle J.Naelapea juurde Ütti tallu. Teel vahistati A.Pärni bandiitide poolt, viidi rabasse ühe turbaaugu juurde ja taheti teda tappa püssikaba löögiga, kuid A.Pärni sai kõrvale hüpata ja põgeneda.[3]

Elva bandiitide jaoülemaks oli endine Eesti Rahvuslaste Klubi ideoloog sõja algul metsa pagenud erukapral Edgar Kant, kelle fašistid hiljem panid Tartu Ülikooli rektoriks.

---

1. L.Illisson, Kui Tartumaa oli sõja tallermaaks, Suure võitluse algus, Tallinn 1965, lk.153.
2. Samas.
3. ENSV ORKA, f. R-364, nim. 1, s.ü. 443, lk. 84.

Seoses sõjategevuse lähenemisega Eesti NSV piiridele, alustati nõukogude aktivistide perekonnaliikmete evakueerimisega. Tartumaal viidi evakuatsioon läbi suuremate häireteta. Olulist abi selleks osutasid Vabariikliku Kaitsekomitee esindajad A.Kurme ja O.Tuul. Aktiivselt aitasid evakueerimisele kaasa TRÜ õppejõud H. Kruus ja L.Roots. Algul juhtus evakueerimiskorraldusega segadus.Nimelt Tartumaa TSN Täitevkomitee korralduse alusel pidid evakueeruma kõik valdade aktivistid.Tegelikult oli mõeldud ainult aktivistide perekonnaliikmete evakuatsiooni. Enamikus valdades jäi ekslikule korraldusele vaatamata aktiiv kohale. 3.juulil väljus mööda Emajõge Peipsile ja sealt Oudova suunas esimene laevade karavan partei ja nõukogude aktivistide ning miilitsatöötajate perekondadega.Kokku evakueerus Tartust 9 suuremat gruppi; neist 5 raudteel ja 4 piki Emajõge Peipsi teisele kaldale.[1] Tööstusseadmetest evakueeriti Tartu Telefonivabriku ja tehase "Tegur" sisustust.[2]

Ka evakueerimist püüdis vaenlane igati pidurdada. 8.juulil lahkus Valgast Tartu suunas viimane rong evakueeritute ja Läti NSV miilitsapataljoni võitlejatega. Palupera jaama juures oli pommitamisel üks lennukipomm jäänud lõhkemata.Bandiidid kasutasid selle raudtee purustamiseks.

---

1. S.Purge,Karmidel aastatel, Tallinn 1965,lk.16-17.
2. Samas, lk. 22.

Neil oli teada rongi saabumine. Enne rongi tulekut tassiti pomm raudteele, tehti tuli peale ja lõhati kuumusega. Purunenud raudtee osas sõitis rong rööbastelt välja ja vagunid purunesid.[1] Sellel rongiõnnetusel hukkus üle 100 inimese.[2]

4.juulil sai 8.armee Looderinde väejuhatuselt käsu taanduda tõrjelahinguid pidades 6.juuli õhtuks uutele positsioonidele eelservaga Lepaniidu-Mustla-Tartu-Emajõe joonele. 9.juuli hommikuks olid väed kindlustunud Emajõel.[3] Seoses sellega lahkusid samal päeval Tartu lõunapoolsest linnaosast maakonna partei ja nõukogude asutused, Lõuna- Tartumaa partei ja nõukogude aktiiv ning valdade täitevkomiteed.

Tartu linna lõunapoolse osa vallutamise oreool taheti omistada Tartu linna, Nõo ja Ropka bandiitidele. Selleaegses Vabariikliku Sanitaarharidusmaja Tartu osakonnas varjus grupp rahvareetureid. 9.juulil, kui Punaarmee väeosad olid tõmbunud Emajõe põhjakaldale, hakkasid Vabariikliku Sanitaarharidusmaja Tartu osakonnas peitunud bandiidid nurgatagant küttima väheseid tänaval liikujaid, sealhulgas ka linnas korda pidavaid miilitsapataljoni võitlejaid.Hävituspataljonide üksused kihutasid need bandiidid laiali. Ropka eesotsas kapten Rikandiga ootasid mässu ligi 2 nädalat Ropka vallas Laane metsas.

---

1. Postimees, 23.juulil 1941.a., nr. 6
2. K.Kirtilt saadud suuliste andmete põhjal.
3. L.Illisson, Kui Tartumaa oli sõja tallermaaks, Suure võitluse algus,Tallinn 1965,lk.157.

Sama tegid ka Nõo bandiidid.[1] Tegelikult Tartu linna lõunapoolses osas kaitselahinguid ei toimunud, kuna rindejoone üleviimisega Emajõe põhjakaldale toimusid lahingud linna põhjapoolses osas. 10.juulil saabusid mööda Võru tänavat Riia mäele vaenlase soomusautod endise Rogosi mõisa omaniku Kurt von Glasenapi juhtimisel.[2] Seejärel ilmusid "päevavalgele" Nõo ja Ropka bandiidid.

Punaarmee väeosade taandumise järgi hakkasid bandiidid agaralt arveid õiendama rahulike elanike kallal. Juhust ära kasutades ilmusid Võrumaa bandiidid 11.juulil Lõuna-Tartumaale Kastre-Võnnusse, tapsid siin ühe päevaga 21 ja vangistasid 8 inimest.[3]

12.juulil hakkas fašistlik armee Tartu linna põhjapoolset osa süstemaatiliselt pommitama. Lõplikult suutis vaenlane Tartu vallutada alles 25.juulil 1941.a.[4] Punaarmee kaitset Emajõel soodustas asjaolu, et Põltsamaa lähistel peatati vaenlase edasitungimine. Alles 24.juuli õhtuks jõudsid vaenlase väed Põltsamaalt läbimurret teostades Jõgeva kaudu Mustveesse. Sõjaliste sündmuste areng Põhja-Tartumaal sundis ühelt poolt taanduma Emajõe joonel kaitsel olevaid Punaarmee väeosi ja Tartumaa vabatahtlikke. 24.juulil hakkasid taanduma

---

1 Postimees, nr.I, I3. juulil I94I.

2 L.Illisson, Kui Tartumaa oli sõja tallermaaks, Suure võitluse algus, Tallinn 1965, lk.157.

3 Samas, lk. 156.

4 P.Larin, Lahingud Eestis 1941.aastal, Tallinn 1962, lk. 68-69.

Emajõe joonel olevad väeosad.24.juulil EK(b)P Tartu Maakonnakomitee ja Tartumaa TSN Täitevkomitee Tormas oleku viimasel päeval ilmus ajalehe "Tartu Kommunist" viimane number.[1] 25.juulil murdsid Tartumaa hävituspataljonide võitlejad Torma Teelahkmel piiramisrõngast läbi ja liikusid Avinurme. Siit Tartumaa viimasest punktist lahkusid hävituspataljonide võitlejad augusti algul.

Tartumaal võitlesid Petseri, Võru ja Valga vabatahtlike pataljonid. Paljud vabatahtlikest langesid, mitmed sattusid vaenlase kätte, kes nende kallal õiendas metsikult arveid. Kommunistlik noor, Võru Keskkooli õpilane Jaan Siilivask sattus Saare metsas piiramisrõngasse, teeskles ülejooksikut, kuid vahistati ja hiljem vaatamata sama kooli direktori J.Koemetsa ning J.Siilivase koolikaaslaste päästmiskatsele noor patrioot hukati.[2]

Koos vabatahtlikega jäi Põhja -Tartumaal piiramisrõngasse ka taanduvaid Punaarmee väeosi. Need hakkasid sealt välja tungima. Algul löödi äge lahing Omedu lähedal, kus ebavõrdses võitluses langes rühmakomandör.[3] Et suuremad läbimurde katsed ei õnnestunud, hakati edasi tungima gruppide kaupa. Ühel grupil õnnestus läbimurre Voore

---

1 J.Raid, Ühe vajaliku raamatu ilmumise puhul, Edasi nr. 170, 28.augustil 1962.

2 L.Illisson, Kui Tartumaa oli sõja tallermaaks, Suure võitluse algus, Tallinn 1965, lk.125-126.

3 Samas, lk. 124.

valla talupoja Voldemar Sarapuu abiga.[1] Teine osa Võrumaa hävituspataljonist liikus väikeste gruppide kaupa võideldes läbi soode ja rabade Avinurme suunas.

* * *

Sõja esimestest päevadest alates kasvas eesrindlike töötajate patriotism ja viha põlisvaenlase vastu. Sellest tingituna suudeti mobiliseerida peamiselt kõik jõud Tartu linna ja maakonna kaitsevõime tugevdamisele. Isegi klassivaenlaste rünnakud ei suutnud takistada elu kohtadel. Hävituspataljonlaste tugeva võitlusvõime tõttu taastati ja säilitati kord ka nendes valdades, kus bandiidid osutusid eriti aktiivseiks. Hävituspataljonlaste võitlus ei seisnenud ainult korra loomises kohtadel, vaid võitlust tuli pidada ka vaenlase grupeeringutega ja isegi vaenlase tagas. Maakonna viimases punktis Avinurmes peatusid hävituspataljonid rohkem kui nädala ja taandusid alles siis, kui vaenlane oli Peipsi läänekaldal kaugele edasi tunginud ning hävituspataljonlasi võis ähvarada ümberpiiramise oht.

---

1. L. Illisson, Kui Tartumaa oli sõja tallermaaks, Suure võitluse algus, Tallinn 1965, lk. 125-126.

2. Okupatsioonireziimi kehtestamine.

Okupeeritud NSV Liidu territooriumi juhtis n.n. Vallutatud Idaalade Riigiministeerium eesotsas Eestist pärineva Alfred Rosenbergiga. Maa-ala jaotati algul kaheks riigikommissariaadiks: "Ostland" ja "Ukraina". "Ostlandi" kosseisu kuulusid ajutiselt okupeeritud Eesti, Läti, Leedu ja Valgevene NSV territooriumid ning seda juhtis riigikomisar Hinrich Lohse. 1944.a. moodustati Valgevene iseseisvaks riigikomissariaadiks. "Ostlandi" SS-i ja politsei kõrgemaks juhiks määrati Friedrich Jeckeln, kellele kuulus kogu võimutäius SS ja SD vägede üle Baltikumis.

Kohe pärast okupeerimist kehtestati Eestis sõjaväeline võim eesotsas Põhja-tagala sõjavägede juhataja jalaväe kindral Fr.von Rogues'iga, kelle staap asus Võrus.[1] Kindral Rogues'i käskkirjaga 15.septembrist 1941.a. määrati "Eesti Omavalitsus". "Omavalitsuse" koosseis kinnitati järgmiselt:

1. H.Mäe - peadirektor, isikuküsimused, kultuur, haridus, propaganda, kohus.
2. O. Angelus - siseasjad, kommunaalpolitsei, riigikontroll, ehitusala.
3. A.Wendt - majandus, rahandus, transport.
4. O.Leesment - sotsiaalküsimused ja tervishoid.

---

1. L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn 1966, lk. 60.

5. H.Saar - põllumajandus.[1]

Sõjaväeline võim jäi püsima seniks, kuni kestis sõjategevus Eesti territooriumil.

5. detsembril 1941.a. kehtestati Eestis niinimetatud saksa tsiviilvõim eesotsas kindralkomissari endise Preisimaa paruni Karl Sigismund Litzmanniga.[2] Litzmann võttis Eestis tsiviilvalitsuse üle 13.detsembril 1941.a.[3] Eestis nimetati ametisse 7 piirkonnakomissari. Tartu piirkonnakomissariks sai Kurt Meenen. Kes oli Meenen tegelikult? Kõige täpsema vastuse sellele annab ta ise: "Olles liitunud Juhi liikumisega 17-aastasena, olen ma hiljem kaasa töötanud eeskätt Saksa üliõpilaskonna ümberkujundamisel. Riigikomissari (on mõeldud "Ostlandi" riigikomissar Lohset - A.A.) kaastöölisena, kes juhtis Schleswig Holsteini provintsi, oli meil kohustuseks kõigi Kieli maakonna ülikooli puutuvate küsimuste läbitöötamine. Kolmeaastase tegevuse vältel natsionalistliku Saksa töölispartei keskjuhatuses Münchenis elasin kaasa riigi poliitilisele ülesehitusele, kuni mul selles sõjas tuli siirduda frondile tegevväe sõdurina".[4]

---

1 L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn 1966, lk. 60.

2 Samas, lk. 61. Eestis oleku ajal Litzmann muutis oma nime Lietzmanniks, kuna tema senine nimi ei meeldivat maarahvale. Ametlikes dokumentides esineva "Lietzmanni" all tuleb mõista K. S. Litzmanni.

3 L. Barkov, Mõrvarid ei pääse..., lk. 61 - 62.

4 Postimees, nr.128, 13. detsembril 1941.

Niisugune paadunud nats ja Hitleri truu käsutäitja hakkas juhtima Tartumaa tsiviilvõimu. K. Meeneni asukohaks Tartus sai Aia t.35 (praegune Vanemuise t.35).

Karistusoperatsioone viis okupeeritud Eestis läbi erikomando 1-a.See komando tegutses Saksa 18. armee tagalas. Komandot juhtis SS sturmbannführer Karl-Martin Sandberger.Erikomando 1-a staap paiknes Tallinnas, vastavad salgad aga asusid Tartus, Narvas,Pärnus,Kuressaares (Kingissepas), Pihkvas ja Luugas.[1] 1941.a. detsembris reorganiseeriti erikomando 1-a territoriaalseks julgeolekupolitsei organiks. Eesti Politseiteenistus jagunes saksa ja eesti sektoriks. Eesti sektor omakorda jagunes viieks osakonnaks, kusjuures massimõrvu pani toime IV osakond - poliitiline politsei. Alates 1.maist 1942.a. eraldati Eesti Poliitiline Politsei ja kriminaalpolitsei Omavalitsuse koosseisust ning nende juhtimine anti üle Saksa Julgeolekupolitseile.[2] Esimeses järjekorras vahistati juute ja mustlasi, seejärel võeti kinni uusmaasaajaid, tööliskaktiviste, Põlevkivibasseini kaevurid, Saaremaa kahureid ja teisi. Poliitilise politsei agendid vedasid oma ohvreid kogu okupeeritud Eestist vanglatesse ja koonduslaagreisse, kus neist enamik hukati.

Fašistliku okupatsiooni range režiim kehtestati Tartus ja Tartumaal juba siis, kui Tartu linna ega maakonda polnud okupandid veel lõplikult vallutanud. Isehakanud Tartu komandant major Fr.Kurg määras ametisse endisi kodanlikuaegseid tegelasi. Tartu maavanemaks sai H.Miller ja

---

1. L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn 1966, lk. 69.
2. Samas, lk. 75.

linnapeaks dr.med. R.Sinka. Linnapea ja maavanema juurde moodustati algul nõuandva asutusena maa-ja linnavalitsuse korraldamise komitee. Politseiprefektiks määrati endine politseiprefekt Mihkel Laas.[1] Vastavalt Tartu maavanema H.Milleri korraldusele 11.juulist 1941.a. tuli asuda kõigil vallavanemailja nende abidel, kes olid amtis 21.juunil 1940.a., uuesti oma ametikohustuste täitmisele.[2]

Okupatsioonivõimude poolt pandi Tartusse Saksa 18. armee väliskomandat major Gosebruch.[3] Gosebruch ei olnud Tartusse määramisega rahul.Ta oli lootnud saada ühe Inglismaa linna komandandiks. See Inglismaa linn oli Tartust palju suurem ja Gosebruch pidas niisuguse linna juhtimist enda võimete vääriliseks.[4] Väliskomandantuur asus Ülikooli peahoones. Oma endistele tööpostidele kutsuti tagasi kõik kodanlikuaegsed vangla töötajad.[5] Neid läks kiiresti vaja, sest isehakanud Lõuna-Eesti bandiitide üldjuht ja Tartu linna komandant Fr.Kurg määras oma käskkirjaga nr. 2 võimu ja tööjaotuse järgmiselt: " 1. Kohalike saksa sõjaväevõimude määrusel alusel laieneb minu tegevus Lõuna-Eestilt kogu Eesti vabastatud maa-aladele. 2. Määran arvates 14.07. 1941. oma abiks kapten Karl Nortma, varustus ala juhiks kolonel

---

I Postimees nr.I, I3. juulil I94I.
2 Postimees nr.3, I7. juulil I94I.
3 Postimees nr.7, 25. juulil I94I. Kogumikus I2 000, Tallinn I962, on nimetatud Tartu komandanti "Hosebruch". Käesolevas töös on võetud aluseks okupatsiooniaegses ajakirjanduses avaldatud nimi.
4 I2000, Tallinn I962, lk. I89.
5 Postimees nr.5, 2I. juulil I94I.

leitnant Voldemar Ontoni, koonduslaagri ülemaks kapten Juhan Jüriste."[1] Hitlerlaste poolt teostatava inimeste massilise hävitamise programmi elluviimiseks ja kohalejäänud nõukogude aktiivi ning nende perekonnaliikmete, samuti okupantide vastu vaenulikult meelestatud inimeste kinnipidamiseks ja nende hävitamiseks tuli koheselt valmis seada vangla ja koonduslaager.

Tartu välikomandandi määrusega 25.juulist 1941.a. keelati inimeste vaba sissepääs Tartusse.[2] Oma tööpostidele pidid tagasi tulema arstid, apteekrid ja meditsiiniõed ning posti, telegfaafi, linnavalitsuse ja prefektuuri töötajad.[3] Ülejäänud kodanikele, kes sõjategevuse tõttu olid Tartust lahkunud, keelati välikomandandi määrusega 25. VII 1941.a. sissepääs linna. Tartus määrati tänavate jaoks inimeste arvestamise eesmärgil tänavavanemad, majadesse, kus majaomanik puudus, majavanemad, Isik, kes tahtis lahkuda, pidi 48 tundi enne ärasõitu maja vanemale sellest teatama. Majavanem teatas lahkumise soovist tänavavanemale ja see omakorda välikomandantuuri.[4] Nii kehtestati vaba liikumise keeld. Liikluslubasid sai ainult linnavalitsuse kaudu.[5]

Inimestel keelati tänavail viibimine kella 22.00-5.00.[6]

---

1 Postimees nr. 5, 21.juulil 1941.

2 Postimees nr. 3, 17. juulil 1941.

3 Postimees nr. 7, 25.juulil 1941.

4 Postimees, nr. 8, 26.juulil 1941.

5 Postimees nr. 14, 2.augustil 1941.

6 Postimees nr. 15, 4. augustil 1941.

Tartu prefekti otsusel tuli kõigil endistel valdade politseiametnikel asuda oma ametiülesannete täitmisele. Samas nõuti tabada kõik kahtlased isikud, kes liiguvad linnas ja tuua prefektuuri Riia t. 85[4]. Kohustati kodanikke, kelle käes on taganenud punaarmeelaste või Nõukogude Liidu tagalasse evakueerunute vara, teatama sellest linna või maavalitsusele. Kõigil korraldustel kaasnes surmanuhtlusega ähvardamine. Korjati ära kõik nõukogudeaegsed ajakirjad ja kirjandus ning abonentidelt telefoniaparaadid.[2]

Elanikega arveteõiendamiseks ei jatkunud SS ja SD üksustest ega politseiüksustest. Peale selle oli sakslaste eesmärgiks jätta arveteõiendamine kohalike kaasajooksjate ülesandeks. Selleks seati sisse abipolitseeenistus. Major Fr.Kung oma käskkirjaga nr. 5 29.juulist 1941.a. käsib nimetus partisan (bandiit - A.A.) asendada nimetusega abipolitseinik. Enda ametinimetuseks võtab referent abipolitsei küsimusis saksa välikomandandi juures. Tartu abipolitsei salga ülemaks määrati kapten Ludvig Saar. Salga suurus pidi olema 200 meest. Maakonnas kohustati formeerima igas omavalitsuse administratiivpiirkonnas (linn, alev, vald) abipolitseisalk, kusjuures selle salga suurus oli maksimaalselt 1% elanike arvust.[3] Suuremat salka ei julgenud Fr.Kurg määrata, kartes, et elanike meelsuse tõttu võib see korraldus jääda täitmata, kuna

---

1 Postimees nr. 9, 28.juulil 1941.

2 Postimees nr. 30, 21.augustil ja nr. 31, 22.aug.1941.

3 Postimees nr. 11, 30. juulil 1941.

soovijaid ei leidu. Kure kahtlused osutusid peagi õigeiks. Abipolitseisalkade formeerimine kujunes raskeks ülesandeks. Juba 1.augustil 1941.a. kuulutas Tartu välikomandant abipolitseinike vajadusest. Abipolitseinikele maksti peale palga töökohalt veel 1 riigimark tasu politseiteenistuse eest.[1]

Eesti rahva varjatud ja kaudse ekspluateerimise eesmärgil loodi Eesti Rahva Ühisabi (ERÜ). Klassiolemuselt oli see fašistlik organisatsioon; rahvaga tal rohkem tegemist ei olnud, kui annetuste kogumine saksa vägede heaks. Organisatsiooni moodustasid esimesel nõukogude aastal võimult pühitud klasside esindajad. Väliselt püüti seda organisatsiooni näidata rahva hoolekande organina. ERÜ Tartu komitee moodustati 13. oktoobril 1941.a. Komitee esimehe kohale kinnitati selleaegne linnapea R.Sinka, kes ka sama aasta lõpul linnapea kohustustest lahkus.

Tartu komitee tegevuse piirkonnaks jäi Tartu linn ja maakond. ERÜ kaudu teostati esimene korjandus Tartu linnas ja maakonnas 19.-26. okt. 1941.a.[2] Annetusi fašistlikule armeele hakkas ERÜ koguma ka tööliste ja teenistujate palkadest kinnipidamiste kaudu. Palkadest kinnipidamistega koguti Tartus ja Tartumaal 1941.a. oktoobris-novembris 49000 rbl.[3] Koheselt reageeris ERÜ kõigile fašistide üleskutsetele, eriti saksa sõjaväele talveriietuse kogumise üleskutsele.[4]

---

1 Postimees nr. 13, 1.augustil 1941.

2. Postimees nr. 79, 17.oktoobril 1941.a.

3 Postimees nr. 103, 15.novembril 1941.a.

4. Postimees nr. 141, 27.detsembril 1941.a.

Esemete kogumise punktideks määrati vallamajad ja organiseerijaiks vallavalitsused. 1941.a. detsembris viidi paralleelselt talveriietuse kogumisega pakkide kogumine saksa sõduritele. ERÜ Tartu Komitee tegevuse aruandest selgub, et 1941.a. detsembris koguti elanikonnalt esemeid ja pakke 1069000 rbl. eest.[1]

Okupatsiooniaegse korra tugevdamiseks ja inimeste häsitamiseks moodustati sõjalis-fašistlik organisatsioon "Omakaitse". Omakaitselased pidid saksa võimudele allumise märgiks kandma valget käesidet. Saksa väejuhatuse poolt määrati maakondades "Omakaitse" maakondliku organisatsiooni ülem. Ametlikult kinnitati Tartumaa "Omakaitse" 9.juulil 1941.a.[2]

"Omakaitse" astumine toimus algul vabatahtlikkuse alusel. Hiljem hakati selleks kasutama sunnimeetodeid, eriti okupatsiooni viimasel aastal. Igalt organisatsiooni astujalt nõuti ankeedi ja vandetõotuse täitmist. Vandetõotuse tekstile, mis kõlas järgmiselt: "Tõotan pidulikult ja annan vande, et olen alati olnud bolševismi vastane ... Allun sõjaväelisele korrale ja distsipliinile. Olen valmis võitlema bolševismi vastu , ja kui vaja andma praeguse korra eest oma elu," pidi iga omakaitselane alla kirjutama.[3]

---

1. Postimees nr. 9, 11.jaanuaril 1942, Arvu ei tuleks täpseks pidada, kuna siin võib olla propaganda mõttes liialdatud.
2. L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn 1966, lk. 80.
3. Samas, lk. 80-81.

Oma struktuurilt jagunesid kõik maakonna omakaitse organisatsioonid ringkondadeks ja ringkonnad rajoonideks. Rajoonide organisatsioonidesse kuulusid vallaorganisatsioonid. 5. augustil 1942.a. nimetati "Maakonna Omakaitse" ümber "Omakaitse malevaks". Kohalike politseiprefektide ülemate asetäitjatest määrati üks abiks Omakaitse alal. Tartus oli selleks Hugo Janson.[1] Omakaitse malev jagunes nüüd pataljonideks ja roodudeks. Omakaitse liikmeid kasutati karistustegevuses. Seoses partisanivõitluse hoogustamisega suunati omakaitse üksusi võitlusele partisanide vastu. Omakaitselaste olukord muutus keeruliseks rinde nihkumisega Eesti NSV piiride lähedale 1944.a. talvel. Osa omakaitselasi , kes püüdsid nüüd oma nahka päästa (ei tahtnud rindele minna), kuid metsadesse varjuda ka ei julgenud, kartes nõukogude partisane, seisid raske valiku ees. Organisatsioonis korra loomiseks ja tema endise tugevuse säilitamiseks kuulutati 1944.a. välja sundmobilisatsioon "Omakaitsesse". Mobiliseeritud saadeti kohe rindele või Peipsi järve läänekalda kaitsmisele. Ka Tartu Ülikooli õppejõud professorid Julius Mägiste, Julius Mark,Kaarel Veermets, dotsent Paul Ariste ja lektor Johannes Silvet kasarmeeriti omakaitse kohuslastena ning saadeti Kastre lähistele rindele.[2]

---

1. L. Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest,Tallinn 1966, lk. 82.
2. V.Kivi, Sakslased laastasid Tartu hariduselu, Uus Postimees nr. 6, 19.septembril 1944.a.

Okupatsiooni algpäevil venis vallavalitsuste tööle määramine, kuna sõjategevus Tartumaa põhjaosas kestis kauem, kui okupandid ja nende käsilased ette arvestasid. Alles augustikuu algul võis kõigis valdades tööle rakendada vallavalitsused ja vallavanemad. Nendeks osutusid fašistide truud käsilased. Voore vallas sai vallavanemaks kodanlikuaegne vallavanem Puust ja sekretäriks endine sekretär Rajamäe.[1] Vara vallavanema kohale pandi K.Rohtmets, tema abideks O.Käärik ja E.Kruusa ning sekretäriks A.Toome; Kuustes said vallavanemaks A.Pastel, tema abideks A.Vään ja A.Kriisa ning sekretäriks A.Toiv. Kudinal pandi vallavanema kohused algul A.Pollile, tema abideks määrati E.Jürson ja J.Nurk, sekretäri kohused sai endale E.Mosona. Äksis sai vallavanemaks J.Lepik, abivallavanemad olid J.Proosa ja K. Pohla ning sekretäriks sai L.Valdma.[2] Vallavanemate kohtadele määrati ainult okupantidele usaldusväärseid isikuid.

Kõigis valdades ei olnud küllaldaselt inimesi, kes oleks nõustunud okupantidega koostööks ja kui neid oli, siis ei leitud algul sobivaid vallavanemate kandidaate. Nii ei saadud algul vallavanemat ametisse määrata Saarel.[3] Vallavalitsuse sekretäride kohale puudusid sobivad kandidaadid Tormas, Kavastus ja Laeval.[4]

---

1. Postimees nr. 11, 30.juulil 1941.a.
2. Postimees nr. 14, 2. augustil 1941.a.
3. Postimees, 30.juulil 1941.a. nr. 11
4. Postimees nr. 11, 30.juulil 1941.a. ja nr.14,2.aug.1941.a.

Mitmed vallavanemad aitasid okupantide inimvihkajalikku programmi ellu viia ja inimesi massiliselt hävitada. Ropka vallavanem Eduard Veski võttis ise osa mahalaskmistest.[1] Kavastu vallavanem Erich Kents laskis tappa endise valla täitevkomitee esimehe V.Kuznetsovi.[2]

Postisaladus kaotati täielikult. Kirjad tuli lasta postkasti kinni kleepimata. Oli keelatud fotode ja piltpostkaartide saatmine.[3]

Töövõimelisetele inimestele pandi sunduslik töökohustus, kusjuures selle seaduse elluviimisel olid mõned omavalitsusorganid eriti kiired. Nii kehtestas Otepää linna ajutine korraldav komitee 17.juulil 1941.a. Otepääl töökohustuse kõigile töövõimelistele inimestele 16-60 eluaasta vanuses. Töölt kõrvalehoidjailt ähvardati ära võtta toidu ja tarbeainete tsekid.[4]

Kulakud haarasid tagasi uusmaasaajatele antud maatükid, kuid tööjõudu nende harimiseks ei jatkunud. Seepärast hakati ajalehe "Postimees" kaudu otsima taludesse sulaseid ja teenijaid. Et niisugused otsimised ei andnud tagajärgi, muudeti taktikat ja hakati korraldama hoogtöö päevakuid ja -nädalaid. 1941/42.aasta talvel pandi igale

---

1 Ropka rahva kohtumõistmine sakslaste käsikute üle, Uus Postimees nr. 72, 23.detsembril 1944.a.

2 E.K. Rahvakohus Kavastus, Uus Postimees nr. 75, 27.detsembril 1944.a.

3 Postimees nr. 16, 5. augustil 1941.a.

4 Postimees nr. 5, 21.juulil 1941.a.

töövõimelisele mehele kohustus töötada metsatöödel 10 päeva. Inimeste töölesuunamiseks anti maavanemale ja linnapeale diktaatorlik võim.[1] Sellele vaatamata ei andnud niisugused aktsioonid soovitud tagajärgi. Okupantidega kaasaminejaid leidus rohkesti, kuid vähe polnud ka neid, keda okupandid ei suutnud endi heaks tööle panna. Nii läks Avinurme vallas 1943.a. jaanuaris 809-st töökohuslasest metsatöödele kõigest 41 inimest.[2]

Omakaitse tegelased-kulakud kasutasid agaralt töökohustuse alusel saadavat odavat tööjõudu oma majapidamistes. Nii pidid Kudina valla maatamehed, kehvikud ja väikemaapidajad käima kohustuslikus korra hallparunite juures tööl. Tööpäeva tasuks oli 2,5 riigimarka, millest 0,5 marka peeti toidurahana kinni. Endine kaitseliitlane ja omakaitse aktivist Osvald Uibo kelkis: "Ma müün ühe kanamuna ja töölise päevapalk ongi käes. Mul endal ei pruugi enam üldse tööd teha".[3] Asjatult ei silitanud 1941.a. sama talu perenaine Marta Uibo pisarsilmil esimese tallu juhtuva saksa sõduri püksireisi, öeldes, teie olete meie päästjad.[4] Kehvikute olukorra tegi raskeks omakaitse liikmetest koosnev Kudina vallavalitsus. 8-hektaarise kehvikkoha pidaja Eduard Liivak sai 1943.a. kevadel

---

1 Postimees nr. 31, 2.veebruaril 1942.a. ja nr. 32, 3.veebruaril 1942.a.

2 Rahvatasujad, I raamat, Tallinn 1963, lk. 29.

3 L.Kurg, Kudina hallparunid ja orjapidajad, Uus Postimees nr. 75, 27.detsembril 1944.a.

4 Samas.

vallavanem Rudolf Ostrati allkirja ja pitsatiga kinnitatud töökaarti, millega Liivakut kohustati 1943.a. põllutööde hooajal töötama suurtalunikele 179 tööpäeva. Sama-aegselt pidi tema abikaasa töötama 46 kohustuslikku tööpäeva. Liivaku enda majapidamistööd jäid 15-aastase nõrga tervisega poja hooleks. 1943.a. sügisel käsutas vallavanem Ostrat Kudina asundusest 10 kehvikut külakurnaja Jaan Lassile vilja koristama. Neid, kes ei tahtnud Lassi orjata, karistas Ostrat 30 riigimargase trahviga iga puudutud tööpäeva eest.

Orjadena kasutati Kudina vallas Eestisse vägivaldselt evakueeritud Vene NFSV ja teiste liiduvabariikide kodanikke ning sõjavange. Evakueeritute jaotamisel soovijaile proovis sageli nende võtja vilunud käega tulevase orja lihaseid, et veenduda tema töövõimes ja otsida endale teiste hulgast paremaid.

Sõjavangidele tehti Maarja Magdalena (Järve) seltsimajas vangilaager, kust relvastatud hallparun vange päevaks tööle võttis ja õhtul tagasi tõi.

Okupatsiooniaegse kindral-inspektor Soodla sugulane Hermann Kaasik kasutas Kudina hallparunina õige suuri õigusi. Ta ise ei harinud oma Makkari talu, vaid võttis endale tööle evakueeritud kodanikke. Töölistega käitus Kaasik väga metsikult, peksis neid igal võimalikul juhul. Kord, kui ta ise enam peksta ei jõudnud, kutsus appi Kudina konstaabli, kes seda jätkas kumminuiaga. Mitmed Kudina valla omakaitselased sundisid kehvikuid, evakueerituid ja sõjavange endi kasuks

töötama ning riisusid nende vara. Osvald Kivi tunti kõige metsikuma orjapidajana. Kord kadus üks tema vangidest. Hiljem leiti see jää alt kivi kaelas. Endine isamaaliitlane ja omakaitse aktivist Eduard Jürsson pidas okupatsiooniajal mitut ametit. Kudina vallavanema abina riisus ja röövis kokku nõukogude tagalasse evakueerunute vara.[1] Samasuguseks riisujaks osutus August Luik Kiidjärve vallast.[2]

Esimese nõukogude aastaga kasvas kulakute viha kehvikute vastu. Nüüd okupantide toetusel avanes võimalus seda kehvikuile välja paisata. Voore valla kulaku Otto Sireli talust sai kehvik Liisa Estorn maad. Kui 1941.a. sügisel L. Estron läks enda poolt külvatud vilja koristama, tungis Sirel Talle teibaga kallale. Peale löömise surus Sirel Estorni näoga vastu maad.[3] Jõgeva vallavanem suurmaaomanik Kurik pigistas rentnikelt ja kehvikuilt viimase välja, et endale okupantide kiitust teenida. Kaks Mäe-Liivoja küla renditalunikku pidid andma normiks üle 1000 kg teraviljaa.[4] Okupatsioonivõimud ei

---

1. L.Kurg, Kudina hallparunid ja orjapidajad, Uus Postimees nr. 75, 27.detsembril 1944.a.
2. I. Reinhold, Kiidjärve rahvas mõistis kohut okupantide käsikute üle, Uus Postimees nr. 78, 30. detsembril I944.
3. H. K. Kas see maa on ikka tõesti minu oma, Uus Postimees nr. 64, I4. detsembril I944.
4. Uus Postimees nr. 66, 16.detsembril 1944.a.

teinud kulakuile takistusi spekuleerimisel ega endi ette-võtete kasutamist isiklikuks rikastumiseks. Palamuse villavabriku omanik Kuusk läks niikaugele, et raha ja toitainete hulgast valis takistamatult töötasuks seda, mis talle meeldis. Nii tahtis ta Voore valla kodanikult Mägilt 8 kg villade ketramise eest 8 kg võid ja koorma ristik-heinu. Kui seda hinda kalliks peeti, vastas Kuusk üleole-valt, et see pole veel midagi, mõnele ketrab ta ainult puhta mee eest.[1]

Tihti ähvardasid suurtalunikud kehvikuid maha-laskmisega. Tähtvere valla suurtaluniku Porsti tavalisteks sõnadeks kehvikute kohta olid: „las lähevad tankitõrje-kraavile maad jagama".[2]

Linnaelanikele ja maal teenistujaile kehtestati toiduainete saamiseks kaardisüsteem, kusjuures eestlased said tunduvalt vähem toiduaineid, kui sakslased.

Tööstuskaupu peaaegu müügil ei olnud. Puudus oli paberist ja õppetarvetest. Riietuse ja jalanõude saami-seks seati sisse "preemiapunktide süsteem". Maal anti "preemiapunkte" ülenormi müüdud toiduainete eest. Kehvikute normid olid liiga kõrged ja seega nende täitmine peaaegu võimatu. "Preemiapunktide" ja nende kaudu hüvituste saamine

---

1 Ja nüüd on kõik hoopis teine, Uus Postimees nr.65, 15. detsembril 1944.a.

2 Ed.K. Tähtvere teostab uustalunike varustamist loomade ja inventariga, Uus Postimees nr. 72, 23.detsembril 1944.a.

oli võimalik ainult kulakuil. See kõik andis võimalusi tööstuskaupadega spekuleerimiseks. Eriti soodne võimalus spekuleerimiseks oli endistel ärimeestel, kellelt esimese nõukogude aasta jooksul ei suudetud konfiskeerida kõrvalepandud kaupu. Ka saksa sõjaväelased olid meeleldi nõus riisutud vara toiduainete eest ära müüma.

* * *

Okupatsioonivõimud taastasid enne nõukogude võimu taaskehtestamist valitsenud klassivahekorrad. Juhtivatele kohtadele pandi ainult neid isikuid, kes enne nõukogude võimu taaskehtestamist elatusid teiste tööst. Kõik ellurakendatud organisatsioonid teenisid eranditult fašiste. Kaotati kodanike liikumisvabadus ja kirjavahetuse saladus. Toiduainete saamiseks seati sisse kaartisüsteem. Tööstuskaupade saamine toimus ainult ostulubade alusel. Viimaste saamine oli eriti kitsendatud. Lahingtegevuse piirkondadest sunniviisiliselt evakueerituid saadeti taludesse tööle, kus peremees võis nende tööpäeva suvaliselt määrata.

3. Tartu linnas loodud kinnipidamiskohad ja inimeste füüsiline hävitamine.

1942.a. sügiseks oli Saksamaal asutatud üle 200 surmalaagri. Ajutiselt okupeeritud Eestis oli neid üle kolmekümne: Valgas, Tartus, Tallinnas, Paldiskis, Kuremäel, Viivikonnas, Kohtla-Järvel, Eredal, Auveres, Jõhvis, Aseris, Kundas, Kukrusel, Sondas jt. kohtades.[1] Mõnes kohas oli laagreid isegi mitu nagu Kiviõlis 3 ja Narvas 7.

Inimeste, eriti juudi rahvusest elanikkonna füüsilist hävitamist valmistati Mäe, Angeluse ja "Sonderkomando - 1a" juhtimisel hoolikalt ette ning viidi läbi suhteliselt lühikese ajaga. Seda kinnitab SS brigadenführeri aruanne 25.okt. 1941.a. kus ta ütleb: "Eesti vabaneb juutidest lõplikult lühikese aja jooksul".[2] Julgeolkupolitsei operatiivgrupi "A ja SD" aruandes tegevuse kohta 16.oktoobrist 1941.a. kuni 31.jaanuarini 1942.a. märgitakse, et "...Eestis tänaseks päevaks juute enam ei ole".[3]

Tartu linnas moodustati mitu inimeste kinnipidamiskohta, neist kõige suuremaks osutus koonduslaager.

---

1. E.Martinson, Haakristi teenrid, Tallinn 1962, lk.163.
2. V.t. samas, lk. 79-80.
3. Нюрнбергский процесс, Сборник материалов, т. 2, Москва 1952, стр. 32.

Tartu koonduslaagri juhtkonda kuulusid peale J.Jüriste kohalikest fašistidest veel Karl Linnas, Ervin Viks ja Roland Lepik. Kõige suuremaks ülemuseks osutus saksa veltveebel Fritz Giessen. Fašistlike massimõrvarite kohtuprotsessil Tartus 16.-20. jaanuaril 1962.a. väitis J. Jüriste, et teda määrati Tartu koonduslaagri ülemaks arvestades tema haiget jalga. "Seal ei ole suurt midagi teha ega liikuda, niisama natuke nokitsete", oli talle öelnud major Kurg.[1] Tegelikult asus J.Jüriste juhtima ühte Eesti suuremat surmalaagrit. See laager asus 1941.a. juulis-augustis endisel näituse väljakul, siis leiti talle uus koht. Kastani tänavas raudtee äärés asusid Esimese maailmasõja aegsed haavatute paigutamise ja desinfitseerimise barakid, kus kodanliku diktatuuri ajal paiknes Kuperjanovi nimeline pataljon.1941.a. sügisel piirati see ala kaherealise kolme meetri kõrguse okastraat aiaga. Laagri territooriumi nurkadesse ehitati kuulipildujatornid. Sisse- ja väljapääs toimus kahe värava kaudu,millest üks suundus Riia, teine Kastani tänavale. Kogu laager koosnes seitsmest hoonest: 1) kontori hoone, 2) söökla koos ambulantsiga, 3) mõrvatutelt ärqvõetud riietuse ja jalanõude ladu, 4) neljas barakk koos naiste barakiga, 5) "viies" barakk ehk nn. "surmabarakk", 6) kuues barakk ja 7) hobusetall.[2]

---

1. 12000 , Tallinn 1962, lk. 37.
2. Endise fašismivangi Ilmar Kuke tehtud skeemi järgi.

Paralleelselt koonduslaagriga loodi fašsitliku okupatsiooni esimestel päevadel Tartu linnas veel teisigi kinnipdamiskohti. Neist üks suuremaid oli Saksa Julgeolekupolitsei (Sicherheitsdienstpolizei) asukohas Aia tn. 35 (praegu Vanemuise t.35).[3] Endise Aleksandri tänava (pregune Nõukogude tänav) piirkonnas asus Juudi Sünagoog. Siin peeti kinni juudi rahvusest kodanikke.[1] Ka Peetri kiriku läheduses asuvas majas peeti kinni vahistatuid. See maja hävis 1944.a. sõjategevuse ajal.[2] Inimesi peeti kinni veel Veski tn. 23 (pregu N.Burdenko t. 23) asuvas majas.[3]

SD-l olid kõigis Tartu käitistes oma agendid, kes pidid igakuuliselt esitama aruande tööliste meelsuse kohta. Tööliste meelsuse kontrollimiseks kasutati ankeetküsitlusmeetodit. Ankeedis oli tavaliselt 40 küsimust ja nende hulgas mitmed provotseerivad nagu mida arvavad töölised riigiminister Goebbelsi ühe või teise kõne kohta.[4]

SD juhiks Tartusse määrati endine Austria politseinik Fahrenberger ja tema lähemateks abilisteks olid tartlased Freybach ning Nurk.[5]

---

1. A.Murdvee andmetel.
2. Samas.
3. Samas.
4. P.,SD piinakeldris, Uus Postimees nr. 61, 10.detsembril 1944.a.
5. Samas.

Milline olukord valitses Tartu koonduslaagris? Laager toodi näituse väljakult üle Kastani tänava barakkidesse seetõttu, et esimese asukoha ruumid jäid kitsaiks, kuid ega uueski kohas ruumi rohkem olnud, sest pidevalt toodi juurde uusi vahistatuid. Laagris magati barakkides kokkusurutult kahekordseil naridel. Neil kelle jaoks naridel kohta ei leidunud, tuli magada naride all, koridori põrandal või isegi pesuruumis. Sellele vaatamata toodi juurde üha uusi vange.[1]

Laagri ülem J.Jüriste oli end mugavalt sisse seadnud. Valvemeeskonna käsutuses olevas barakis oli tal omaette ruum...Sageli viibis ülem ööed kui päevad laagris. Karistusi projekteeris ja otsustas laagri "eriosakond". Seda juhtis E.Viks, kes teostas linnas vahistamisi ning esitas surmamõistetute nimekirjad laagri ülemale. Algul tegi surmaotsuseid Viks ise. Päeval kutsuti vahialune "eriosakonda" ülekuulamisele, õhtul viidi ta juba mahalaskmisele. Hiljem saadeti nimekirjad kinnitamisele. Ka karistusi hakkas siis projekteerima komisjon, kuhu kuulusid R.Lepik, E.Viks ja klikiaegne prokurör Paal.[2] Nii E.Viks, kui ka karistusi määrav komisjon tegutsesid suva järgi ja inimese surmasaatmiseks jätkus ainsast pealekaebusest.

---

1. L.L. Tartu koonduslaager ja selle surmaosakond, Uus Postimees nr. 41, 17.novembril 1944.a.

2. 12000, Tallinn 1962, lk. 39.

"Kord tuli laagrisse keegi omakaitselane, kes tundis ära hobusemees Kauri ja käratas: "Ah sina Kaur elad veel!" Järgmisel päeval olid Kauri vildid juba selle omakaitselase jalas. Kaur ise oli tapetud.[1]

Tartu koonduslaagri asutamisest peale hakati inimesi hukkama selle filiaali- tankitõrjekraavi juures. Laagri juhtkond nimetas kohta "Jalaka liiniks" ja ka ähvardustes kõlas "Jalaka liinile" saatmine. Nimetus "Jalaka liin" tuli sellest, et Tartu ümbruse kindlustustöid juhtis 1941.a. suvel, millal tankitõrjekraav rajati, selleaegne linna täitevkomitee esimees Kristjan Jalak. Laagris kuulusid inimesed üht-teist massilisest mahalaskmisest, "viiendast postist" või "surmabarakist" ja "Jalaka liinist". Valvurid ei püüdnud vangide eest kuritööd varajata, sageli isegi kelkisid, kuipalju punaseid nad on tapnud.[2]

Põgenemine laagris osutus peaaegu võimatuks. Veel võimatumaks kujunes põgenemine "surmabarakist", kuhu viidi surmamõistetud vangid enne mahalaskmist. See barakk ei olnud üldse köetav ja aknad sarnanesid okastraadi keradele. Sellele vaatamata on teada üksikud põgenemise juhud Kastani tänava laagrist. Endise fašismivangi Ilmar Kuke meenutuste järgi pääses üks mees laagrist põgenema, tänu oma füüsilisele tugevusele. See juhtus nii: Vange pandi taas vägivaldselt autobussi ja sõidutati mahalaskmisele. Kohaletoodud vangide hulgast lõi üks mees otse autobussi ukse juures mõlemad

---

1. I2000, Tallinn I962, lk. 6I.
2. E. Nuudi, Surma piiril, Punalipp nr. 64, I. juunil I965.

valvurid rusikahoopidega maha, jooksis okastraataiani, hüppas sellest üle, jooksis raudteel läheneva veduri eest läbi ja kadus. Sõitva rongi tõttu teda järele tulistada ei saadud.[1] On veel ka teisi üksikuid põgenemise juhuseid.[2]

Surmasaatmiseks kutsuti vang komisjoni ette. Talle ei esitatud küsimusi ega teatatud otsust. Need olid varem valmis trükitud, tarvitses vaid isiku nimi juurde kirjutada. Sageli saadeti vange mahalaskmisele nimekirjade kaupa. Komisjoni istung kestis vahelt ainult mõne minuti ja mingisugustest tunnistajatest ei saanud olla juttugi. Sellele järgnes otsuse täideviimine. Peaaegu alati kõlas lõunapaiku häire. Seejärel nõuti, et kõik vangid läheksid barakkidesse. Välja seati tugevdatud valve ja kuulipildujad vabastati katetest. Pisut hiljem sõitis laagri väravast sisse suur punane autobuss. Peatselt kostis meeleheitlik kisa. Inimesi valmistati ette surmale. "Kõigepealt tiriti nad jõuga barakist välja, löödi vajaduse korral puunuiaga pähe, rebiti riided seljast ja jalanõud jalast ning visati köidetult bussi põrandale üksteise otsa"... meenutab endine fašismivang E.Nuudi.[3]

Autobuss sõitis oma koormaga alati barakkide eest mööda laagri põhjaväravа poole. Surmarong lõppes saksa maastikumasinaga, kus istusid laagriülem, saksa veltveebel

---

1 Endise fašismivangi I.Kuke mälestuste järgi.

2 12000, Tallinn 1962, lk. 165.

3 E.Nuudi, Surma piiril, Punalipp nr. 64, 1.juunil 1965.a.

Giessen ja "eriosakonna" rafineeritud timukad. Algul viidi inimesi mahalaskmisele 1-2 korda päevas, hiljem 1-2 korda nädalas. "Juulis ja augustis 1941 oli laagris palju vahialuseid. Kuipalju neid oli, on raske öelda..... Vange olid täis kõik endise näituse barakid.... Oli päevi, kus vange veeti mahalaskmisele üks kord, kuid sageli toimetati neid mahalaskmisele ööpäeva jooksul 2-3 korda ja rohkemgi. Kõik linna jäänud juudid viidi üle ühte Aleksandri tänavas asuvasse väikesesse majja , kus neid hoiti mõni aeg vahi all. Juudi perekondi hoiti ka üksikus Pargi tänavas asuvas majas. Perioodiliselt viidi kõik nendes majades paiknevad juudid koos lastega gruppide viisi koondus-laagrisse ja sealt otsekohe kraavi äärde mahalaskmisele."[1] Nii iseloomustas fašistlike timukate Jüriste,Viksi ja Linnase kohtuprotsessi eeluurimisel inimeste massilist hävitamist Tartu koonduslaagri endine korrapidaja ohvitser Hans Laats. Mahalastute riided ja jalanõud jaotati õhtul mahalaskjate vahel ära. Tihti mindi sellejuures tülli, nii et laagriülem pidi ise tulema õigust mõistma. Pärast riiete jagamist tunti laagri juhtkonna seljas ära ühe või teise kaasvangi riided. Nii tundis vang E.Nuudi ära Laiuse valla täitevkomitee endise sekretäri Elleri kasuka.

Laagri juhtkonna ja vangivalvurite julmus ületas kõik piirid. Tapmise ja röövimise muutsid nad isikliku rikastumise allikaks. Osa hukatute varandusest läks sakslase Giesseni lattu, osa jagati mõrvarite vahel.

---

1 12000, Tallinn 1962, lk. 22.

1941.a. augustis toimus laagri juhtkonna vahetus. Jüriste võeti laagriülema kohalt maha ja pandi vahtkonna ülemaks. Mahavõtmine toimus "eriosakonna" ülema R.Lepiku ja sakslasest veltveebli F.Giesseni intriigide tõttu.[1] Uueks laagriülemaks sai Karl Linnas. Surmalaager töötas endiselt.

Tankitõrjekraavi lähedal elanud kodanikud Salme Rull, Lilli Lõoke, Oskar Kudu ja Ida Kudu rääkisid fašistlike massimõrvarite kohtuprotsessil Tartus 16.-20. jaanuaril 1962.a. nendest koledustest, mis leidsid aset fašistliku okupatsiooni ajal tankitõrjekraavi juures. Harilikult käsutati kohalikud elanikud mahalaskmise ajaks majadesse, neil ei lubatud õues liikuda ega toas akende läheduses seista.Salme Rull nägi pealt, kuidas bussist tassiti välja lapsi ja lasti need maha. Ta nägi, kuidas valvur võttis lapsel jalast kinni, tõstis ta õhku, tappis lasuga pähe ja viskas kraavi. L.Lõoke rääkis, kuidas 1941.a. detsembris toodi mahalaskmisele lapsi, kes veel ei suutnud iseseisvalt kõndida ja keda valvurid kraavi äärde tirisid. Kõik need lapsed lasti maha.[2]

Pärast Tartu vabastamist toimetatud juurdlusega tehti kindlaks, et 1941/1942.aasta talvel tapsid eesti fašistid tankitõrjekraavis kahel korral lapsi.

Laagri vahtkonnale toodi täiendust vangla valvurite hulgast. Selle täiendusega saabus koonduslaagrisse sadist Robert Taska.[3] Siin hakkas ta oma julmust näitama.

---

1 12 000, Tallinn 1962, lk. 41

2 Samas, lk. 69.

3 L.L., Tartu koonduslaager ja selle surmaosakond, Uus Postimees nr. 42, 18.novembril 1944.a.

Fašismivang Hilda Jalakas rääkis, kuidas Robert Taska käis naistebarakis küüniliselt kelkimas, et: "Küll on hea soome bussiga tappa juute! Eriti rasedaid naisi ja väikesi lapsi. Lööd noaga kui sulepatja...!" Oma mehest ei jäänud maha valvur Endla Taska. Tihti käskis ta hommikuti naisvangidel juuksed veega märjaks teha, mis hiljem külmas kivikõvaks jäätusid. Peale mahalaskmiste piinati ja mõnitati vange. E.Nuudi jagab oma mälestusi: "See oli vist oktoobri lõpupäevil, kui üks valvurite jupijumal ja esimese klassi sadist, endine Tartu kõrtsmik ruumi tuli, kõiki paljasjalgseid oma lõbuks rivisse kamandas ja laagri õuele lahtisi kivikesi korjama viis. Nii hoidis ta meid palja jalu väljas oma pool tundi, vaatamata sellele, et kraadiklaas baraki seinal näitas 8 kraadi külma".[2] Hilda Jalakas meenutas: "Koonduslaagri valvurid mõnitasid vange nii kuidas vähegi oskasid. Minu ja minu ema, elatanud naise ajasid valvurid välja laagri õuele, porri, sundisid käskluse järgi maha heitma ja tõusma ning lõpuks jooksma. Valvurid mõnitasid meid ja irvitasid, kihutasid naisi kepiga tagant. Nii koheldi mitte ainult minu ema ja mind, vaid ka teisi naisi. Tookord oli neid, keda laagri territooriumil ringi kihutati ümbes 100 inimest. Laagris nimetati seda "rivi-õppuseks".[3]

---

1 12000, Tallinn 1962, lk. 58.

2 E.Nuudi, Surma piiril, Punalipp nr. 65, 3.juunil 1965.

3 12000, Tallinn 1962, lk. 58.

Tartu Ülikooli Raamatukogu
ARHIIVKOGU

Kohalikud omakaitselased vahistasid Kudina vallast Ernst Voldemar Liivaku ja toimetasid Tartu koonduslaagrisse. Vahistamise põhjust talle ei teatatud. Ainsaks ajendiks võis olla see, et ta sai nõukogude võimult maad. Tartu viidi neid 15-16 meest korraga julgeolekupolitseisse, kus laua taga istus erariides "kolmik" ja määras karistusi. "Kolmikusse" kuulusid Tartu prefekt V.Roovere ja kodanlikuaegne Tartu prokurör Paal. Liivaku seletuse järgi paljud mõisteti surma, ülejäänud saadeti koonduslaagrisse. Kui koonduslaagrist viidi inimesi mahalaskmisele, kaeti aknad paberiga, kuid ülemiselt narilt võis näha, kuidas lahti riietati ja peksti. Juudi rahvusest vangid viidi mahalaskmisele kohe, kui nad olid saabunud laagrisse.

On kindlaks tehtud, et tankitõrjekraavi juures mahalaskmisel paljud vangid aeti elusalt hauda, kus nad lämbusid teiste vangide verest ja mulla raskusest. Kuna kõigi vangide käed olid tugevasti kokku seotud ja peale selle olid vangid üksteise külge kinni seotud, siis oli pääsemise võimalus välistatud isegi sellel juhul, kui joobnud mõrvarid ei tabanud märki. Seda fakti, et osa vange maeti elusalt, kinnitavad ka ekshumatsiooni tulemused. Kui 1944.a. riiklik erakorraline komisjon teostas saksa okupantide ja nende käsilaste poolt Tartus toimepandud kuritegude uurimist, ekshumeeriti, tankitõrjekraavist 157 laipa. 139 laiba koljuluudes avastati tulirelvaga tekitatud vigastusi, ülejäänud 18 laiba juures mingit vigastust ei leitud. Ekspertide arvamusest nähtub, et osa mahalaskmisele toodud inimestest ei saanud üldse kuulutabamust, kuid olles tugeva köie

---

I. I2000, Tallinn I962, lk.6I.

abil teiste vangide külge kinni seotud, tõmmati nad kaaslaste poolt kraavi kaasa, kus mattusid elusalt.[1]

Hukatavate mahalaskmisi sunniti pealt vaatama teisi kaasvange, keda ei kavatsetud hukata. Nii viidi koos hukatavatega tankitõrjekraavi juurde grupp seotud kätega naisi. Äkitselt aeti nad kraavi juurest umbes 50 meetri kaugusele ja sunniti pealt vaatama hukkamist. Pärast seda toodi nimetatud grupp laagrisse tagasi, kus neist mitmed vägistati.[2]

Toit oli laagris äärmiselt vilets. Esimesel talvel tõusis toidulolijate arv 1100-le. Toidulaos oli ainult lume alt väljakistud poolmädanenud kapsaid.[3] Hommikul anti vangidele 200 g leiba ja vett, lõunaks pool liitrit roiskunud hobuseliha leemes keedetud kapsasuppi, õhtuks kolm-neli kartulit ja vett. Nii läks vangide hulgas moodi laul:

Söö vett, joo vett,
vesi palju jõudu annab,
vesi suured laevad kannab.[4]

Vaatamata vangide ebainimlikule kohtlemisele ja massilistele mahalaskmistele näis saksa fašistidele vangide kohtlemine laagreis ikka veel liiga pehmena.

---

1. 12000, Tallinn 1962, lk.108.
2. Samas, lk.71.
3. L.L. Tartu koonduslaager ja selle surmaosakond, Uus Postimees nr. 41, 17.novembril 1944.
4. E.Nuudi mälestuste alusel.

Saksa fašistid kannustasid oma käsilasi, et need ei väsiks vahistamast, piinamast ja tapmast.12.jaanuaril 1942.a. asutas Rosenberg Baltimaades "erikohtud", kes koosnesid kolmest politseiametnikust.Neile anti piiramatud volitused surmanuhtluse kohaldamisel.[1]

Karistuste projekteerimise kord muutus nüüd ka Tartu koonduslaagris. Komisjoni koosseis oli vahelduv. Enamasti oli selle eesistujaks Tartu julgeolekupolitsei ülema abi (Sicherheitsdients Reval, Hauptamtsstelle Dorpat) peaveltveebel (hauptscharführer) Fahrenberger ja kaasistujateks tema tõlk ning konsultant (Sachbearbeiter) baltisakslasest endine Tartu proviisor Freybach ja kodanlikuaegne advokaat Karl Nurk. Komisjoni otsus läks kinnitamisele Tartu välikomandandi Gosebruchi majorile Scheienenbauerile, hiljem Julgeolekuteenistuse ülemale Tallinnas.[2]

Vangide kinnipidamis- ja kohtlemistingimused ei erinenud koonduslaagrist ka teistes Tartu kinnipidamiskohtades. Nagu eespool nimetatud, asus üks kinnipidamiskohtadest saksa Julgeolekupolitsei asukohas Aia t.35 (pregu Vanemuise t.35). Nüüd on selles majas Linna-kutsekool nr. 16.Nimetatud kooli direktor A.Kivikink jutustas järgmise juhtumi: " Linna-kutsekooli nr. 16 keldrid on maja tänavapoolsel tiival.12. juunil 1965.a. viibisin

---

1. 12000, Tallinn 1962, lk. 93.
2. L.L. Tartu koonduslaager ja selle surmaosakond,Uus Postimees nr. 41, 17.novembril 1944.

ise kooli sööklas (söökla on sama maja keldris). Söök-lasse sisenes keskealine naisterahvas lapsega.Tuli sisse, vaatas siia-sinna, läks söökla lõppu, tuli tagasi, jäi keset sööklat seisma, karjatas ja hakkas nutma". Siit hakkas kera hargnema.See naisterahvas - F.But elas fašist-liku okupatsiooni ajal Tartus. Vend oli tal hävituspatal-jonis, langes fašistidele vangi ja paigutati Hellamaa laagrisse. Põgenes sealt koos sõjavangidega ja varjusid 1943.a. juunis Raadi pargi lähedal põõsastes. Ühel ööl tuli linna eesmärgiga saada toitu ja hankida relv. Relva pidi saama ühelt tuttavalt. Seda sõdeti tooma 15-aastane tütarlaps kellest oli eespool juttu. Tütarlaps läks juha-tatud aadressil ja leidis otsitava mehe. Mees ütles, et relva ei ole tal kodus ja käskis järgmisel päeval tagasi tulla. Järgmisel päeval pidi see mees ise relva kohale toimetama. Mindi koos tütarlapsega Raadi pargi suunas. Kui kohale jõuti, tulis sinna saksa autod ja kõik vahis-tati (võib arvata, et mees, kes pidi relva hankima, osu-tus äraandjaks, kelle nime ei õnnestunud välja selgitada). 15-aastane tütarlaps - F.But koos teiste vahistatutega paigutati Aia tn. 35 keldrisse. Nüüd meenus talle kogu juhtum, mis rohkem kui 20 aastat hiljem kutsus pisarad esile. Venda oli ta veel korra ülekuulamisel näinud,peale selle jäi kadunuks.

I A. Kivikingult saadud suuliste andmete alusel.

Kirjeldatud maja keldritesse olid tehtud raudpuurid, kus peeti kinni palju inimesi. Ka siin piinati ja mõnitati vahistatuid. Ülekuulamistele toodi vange alati tornipoolse trepi kaudu. Kord oli nimetatud vang läbi akna näinud, kuidas hoovis aeti ühte vahialust naerulagina saatel mootorrattaga taga. Teine juhus oli tal pealt näha, kuidas ülekuulamisel sunniti ülekuulatavat mööda tuba ringi jooksma ja hirmutamiseks tulistati püstolist selja tagant seina. Nimetatud kodaniku kõrval üldkongis oli 18-20 aastane pikkade patsidega tütarlaps. Teda kutsuti sageli ülekuulamistele, tagasi toodi alati verisena. Ühel ööl oli teda kolm korda üle kuulatud, hommikuks oli tütarlaps aga end patsidega kongi külge üles poodud.Maja oli piinamisteks sobiv. Hoovi ümbritses kolme meetri kõrgune müür. On andmeid, et samas majas ja selle hoovis pandi toime palju mõrvamisi.[1] Sama maja esimese korruse koridoris lasti maha Punalipulise Baltimere Laevastiku vapper luuraja Nõukogude Liidu kangelane Helene (Leen) Kullmann.

Fašistliku okupatsiooni ajal mõrvati 9 Tartu ülikooli õppejõudu: prof. Artur Tõeleid-Kliimann, prof. Peeter Ruubel, prof. Lazar Gulkovitš , dotsent Voldemar Päll, lektor Leopold Silberstein, assistent August Kajand, assistent Elmar Kruus, assistent Väino Lang, õpetaja Aleksander Looring.[2]

---

1. A. Kivikingu seletuste järgi.
2. L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn 1966, lk. 168-169.

Tartu kunstnik Andrus Johani kuulus 1941.a. hävituspataljoni, langes Tartu lähistel sakslastele vangi, toodi koonduslaagrisse ja hukati.[1]

Peale hukkamiste ellujäänud tööjõulisi vange rakendati pidevalt mitmesugustele töödele. Eriala järgi puusepad, rätsepad ja kingsepad rakendati tööle laagri töökojas. Ülejäänud saadeti metsatöödele või linna purunenud hoonetest telliseid korjama ja puhastama. Valvurite ülesandeks oli jälgida, et vangide käed liikusid. Töö hulk polnud oluline. Juhtus ka seda, et vang puhastas ühte tellist päev otsa ja õhtul enne äraminekut lõi selle pooleks.[2] Laagri töökodade juhataja Sügiste laskis vangidel valmistada oma tutvusringkonnale tarbeesemeid. Kui laudadest puudus tuli, laskis maha lõhkuda barakkides osa narisid ja õuel oleva suure käimla. Siis algas tõrtetegemine. Valvurid tellisid töökojast suurel arvul anumaid. Laagri osakonna ülem Leva metsas tellis suuri tõrsi. Tõrred viidi Laeva metsalaagrisse kapsaste hapendamiseks. Levas tekkis aga tõrtesse mesk ja vangid ei teadnud, kuhu kadusid nende toidukartulid. Metsalaagri vanem pruulis puskarit ja tõi seda ka oma Tartu kolleegidele.[3]

---

1. L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn 1966, lk. 169.
2. E.Nuudi, Surma piiril, Punalipp nr. 65, 3. juunil 1965.a.
3. L.L. Tartu koonduslaager ja selle surmaosakond, Uus Postimees nr. 41, 17. novembril 1944.

Kui 1943.a. fašistlikele vägedele kogu Nõukogude-Saksa rindel langes osaks kaotus kaotusele ja tekkis kahtlus, kas ei tule varsti Eestistki jalga lasta, hakkasid nad hoolikalt oma kuritegude jälgi likvideerima. Sama aasta novembris aeti kõik inimesed tankitõrjekraavi piirkonnas asuvatest taludest välja. Fašistid tõid Lemmatsisse erikomando, kes koosnes peamiselt juudi rahvusest Tšehhoslovakkia ja Poola kodanikest.[1] Gestaapolaste järelvalve all hakkas see komando tankitõrjekraavi lahti kaevama ja laipu põletama. Laipade põletamine kestis 1943.a. detsembrist 1944.a. aprillini. Peale selle lasti samal komandol välja kaevata hukatute laibad Räpina maantee ääres asuvalt juudikalmistult. Erikomandosse kuulusid vangid, keda kurnati ülejõukäiva füüsilise tööga ja kellest enamik suri. Kui laipade põletamine lõpetati, ajasid fašistid veel ellu jäänud 22 erikomando meest, sauna ja põletasid nad elusalt.[2]

Ellujäänud vange hakati 1944.a. Tartu kontsentratsioonlaagrist laiali vedama väiksematesse laagritesse. Nii oli Laeva metskonnas Marjakingu metsavahi omakaitselase Murga juurde tehtud suvine vangilaager, kus vangid pidid korjamise teel 3 m^3 puitu päevas koguma.[3] Normi mittetäitmise korral vähendati päevast nappi toidukogust.

---

1 12000, Tartu 1962, lk. 81.

2 Samas, lk. 82.

3 I.Kuke mälestuste järgi.

Jõgeva lähedale Painküla silla ja maantee remontimisele rakendati grupp vange. Tehnikat tööde juures ei kasutatud. Vangidel tuli käsikärudega kruusa töökohale vedada. Elamiseks kohandati suur küün.[1]

Kui kahurimürin Narva ja Pihkva rinnetel kuulutas Eesti rahva peatset vabanemist, muutsid ka valvurid oma tooni. Mõned püüdsid nüüd viimases hädas hakata vangidega sõbrustama. 1944.a. toodi Tartu kooduslaagrisse uusi vange Valga, Võru ja Petseri laagritest. Nüüd oli Tartu kooduslaagris 2000 inimese ringis.[2] Rinde lähenemisega vangid vabastasid ise endid ja likvideerisid seega Tartu kooduslaagri. Tartu kooduslaagrist käis läbi ja hukati tankitõrjekraavis ning Räpina maantee ääres asuval juudikalmistul kokku üle 12000 inimese. Peab meeles pidama, et eesti rahvas ohvrite arvu poolest Teises maailmasõjas maailma rahvaste hulgas on teisel kohal.[3]

Kellel lasub otsene ja kaudne süü rohkem, kui 12000 inimese hukkumises?

1. Juhan Jüriste - laagri ülem 1941.a. juulist augustini.Peale selle Tartu kooduslaagri valveülem ja omakaitse ülem Ahja vallas. Pärast fašistlike okupantide väljakihutamist jäi Eestisse, varjas end Paide rajoonis Mustla külas Georg Liivamäe nime all. Kohtuprotsessil 16.-20. jaanuaril 1962.a. mõisteti surma ja otsus on

---

1. A.Kiiseli mälestuste järgi.
2. 12000, Tallinn 1962, lk. 166.
3. Samas, lk. 167.

täide viidud.

2. Karl Linnas - oli algul koonduslaagri korrapidaja ohvitser. 1941.a. augustist kuni 1942.a. maini Tartu koonduslaagri ülem. 1942.a. mais läks vabatahtlikult saksa sõjaväkke. Põgenes koos fašistidega ja varjab end Ameerika Ühendriikides New Yorgis, 21 Goldsmith Avenue, Greenlawn, Long Island. Kohtuprotsessil 16.-20.jaanuaril 1962.a. mõisteti surma. Otsus on täide viimata, kuna USA valitsus ei ole teda NSV Liidu võimudele välja andnud.

3. Ervin - Richard -Adolf Viks oli Tartu koondus-laagri "eriosakonna" ülema asetäitja.Hiljem Tallinn-Harju Prefektuuri Poliitilise Politsei ülem ning seejärel Eesti Julgeolkupolitsei ja SD IV B osakonna ülem. Põgenes Eestist koos fašistidega. Elab Austraalias Sydney linnas, 16 Raymond Avenue, Lidcombe. Kohtuprotsessil 16.-20.jaanuaril 1962.a. mõisteti surma. Otsus on täidd viimata, kuna Austraalia valitsus ei ole teda NSV Liidu võimudele üle andnud.

4. Evald Mikson - oli algul omakaitse organisaator Ahjal, Võnnus,Mäksal,Kiidjärvel ja Meeksis. Hiljem oli Tartu koonduslaagri "eriosakonna" uurija ja 1941.a. sügisel viidi üle Tallinn-Harju Prefektuuri Poliitilise Politsei osakonna ülema abiks. Põgenes koos fašistidega .Elab Islandis Reikjavikis Bogdahilli tänav 15, Evald Hindrikssoni nime all.

5. Robert Taska - Tartu koonduslaagri valvur ja mõrvar,Pärast Eesti NSV vabastamist varjus bandiidina metsades. Röövitud vara jagamisel tekkinud tülis tapeti oma kaaslase Miti poolt.

6. Endla Taska - Tartu koonduslaagri valvur. Asukoht teadmata.

7. Friedrich Kurg - Tartu komandant. Peale Eesti NSV vabastamist varjus bandiidina metsades. Lasti kooperatiivi öövahi poolt maha hetkel, kui hiilis külakaupluse aknast välja kasti hautatud kapsa purkidega.

8. Aksel Luitsalu - Tartu gestaapo politseikomissar. Põgenes Eestist. Elas Kanadas Torontos. Surnud 1961.aastal.

9. August Kala - Mustvee politseikomissar, kes pidevalt saatis inimesi Tartu koonduslaagrisse. Põgenes Eestist . Elab Kanadas Torontos.

10. Hans Laats - Tartu koonduslaagri ohvitser ja vangide mõrvar tankitõrjekraavi juures. Elab Eesti NSV-s.

11. Edgar Kant - Tartu koonduslaagri valvur ja Tartu Ülikooli rektor. Põgenes Eestis, Elab Rootsis ja töötab Lundti ülikoolis.

12. Udo Küppar - Tartu koonduslaagri valvur ja vangide mõrvar. Elukoha andmed puuduvad.

13. Fritz Giessen - koonduslaagri veltveebel. Teadmata kadunud.

14. Erik Raudam - Suunas inimesi Tartu koonduslaagrisse.Elab Eesti NSV-s.

Peale nimetatute on veel suur hulk mõrvade kaasosalisi, kelle tegevuse tagajärjel paljud lapsed pidi jääma orbudeks ja inimesed kaotama elu oma kõige paremais eluaastais.

4. Tartu maakonnas loodud kinnipidamiskohad.

Peale rinde läbiminekut muutus Tartumaa poliitiline olukord järsult. Bandiitidest tekkinud omakaitse üksused hakkasid vahistama uusmaasaajaid, kohalejäänud nõukogude aktiviste ja kõiki neid, kes julgesid kahelda Saksamaa võidus. Esimesteks inimeste kinnipidamiskohtadeks kohandati valla-, kooli- ja rahvamaju; üksikutel juhtudel olid nendeks kauplusten ja kulakute aidad ning kuurid.

Oma esimest kinni pidamiskohta meenutab endine fašismivang E.Nuudi järgmiselt: " Sellel ööel ei magatud Kui mõni viskusi peeneksmagatud heinapurule, ootas ta seal asjatult und. Okastraadiga läbipunutud klaasideta aknaavadest tungis õine augustikuu videvik ahtakesse klassiruumi. Paks udu tõusis maa kohale ja kaks tunnimeest kükitasid raskekuulipilduja toru juurde.See oli Vaimastvere koolimaja aastal 1941.a. Koolistv oli saanud vangimaja".[1] Vaimastvere koolimaja koondatud vangidest viidi 10. augustil 1941.a. 5 inimest: Rudolf Bötcher, Minna Metsla, Valfred Ristikivi, Johannes Paju ja Rudolf Paju Kaera metsa ning lasti omakaitselase, endise viienda kolonlase - A.Lavtsevitsi poolt maha.[2]

---

1. E.Nuudi, Surma piiril, Punalipp nr.63, 29.mail 1965.a.
2. Aleksander Lina, mälestuste põhjal ja hukkunute mälestustahvli alusel.

Omakaitse tegelaste Annuki, R.Kulli, J.Mathieseni jt. poolt areteeriti Avinurme vallas Anna Schulbach selle eest, et ta oli nõukogude võimult saanud maad ning poeg kuulus hävituspataljoni. Samas vallas E.Leinapuu kasvatas peale mehe surma üksi oma kolme last. Esimesel nõukogude aastal oli ta kooliteenija ja uusmaasaaja. Kui areteeriti E.Leinapuu, jäid tema kolm alaealist last omapead. Tal tuli viibida üle kahe aasta vanglais ning koonduslaagreis. Laekannu Algkooli vanempioneerijuht Johannes Jalak aretee-riti seepärast, et ta töötas pioneeridega ja oli kommunist-lik noor. Avinurme vallas Saare külas arreteeriti juurde-lõike saaja Jaan Soon koos abikaasaga. Teel kinnipidamis-kohta lasti nad mõlemad maha. Nende perekonda jäi vanema-teta 5 last, kellest kõige noooremad olid viieaastased kaksikud.

Kõigis Tartumaa valdades pandi toime palju arreteerimisi. Tartu politseiniku pojast Evald Miksonist sai omakaitse organisaator Võnnu vallas.[1] Tegelikult korraldas Mikson veriseid tapatalguid viies Tartumaa vallas: Võnnus, Ahjal,Mäksal,Meeksis ja Kiidjärvel.[2] Nendest 1941.a. veristest sündmustest Lõuna-ja Kagu-Tartumaal rääkis selleaegne aomakaitselane V.Neissar massimõrvarite kohtuprotsessil Tartus.[3] Ta tähendas:

---

1. E.Martinson, Haaristi teenrid, Tallinn 1962., lk.137.
2. 12000, Tallinn 1962, lk. 190.
3. On mõeldud Jüriste,Linnase ja Viksi kohtuprotsessi Tartus 16.-20.jaanuaril 1962.a.

".... meid koguti kokku ja saadeti Võnnusse. Võnnus ööbisime ühes kuuris. Selle lähedal oli ait, kus peeti kinni vahistatuid.Öösel ma kuulsin, kuidas Mikson sõimas neid ja karjus: "Ma lasen teid kõiki maha!" Pärast sõimu kostsid lasud... Mikson laskis maha kuus või seitse inimest, kes aeti sealsamas lähedal auku."[1] Sellega ei piirdunud Miksoni verejanu. Samal ööl viis ta sealt 2 naist metsa ja laskis maha. See kõik toimus 28. juulil 1941.a. Võnnu kuritegusid meenutas endine fašismivang J.Sõõru. Teda võeti kinni maanteel ja viidi koos teiste vangidega Mäksalt Võnnu valda. Võnnus paigutati vangid ühte tühja küüni. Seal oli umbes 50 inimest. Ühel pühapäeva hommikul tulid küüni omakaitselased. Enamik neist olid joobnud. Vangid käsutati välja ja pandi rivisse. Rivi piirasid hambuni relvastatud bandiidid.Kaks nendest, Mikson ja Otsa hakkasid vangidelt pärima, miks neid on kinni võetud. Kui üks noor vang vastas, et teda on arvatavasti kinni võetud kahtlustusel, kas ta ei kuulu kommunistlikku noorsooühingusse. Seepeale võttis Mikson taskust püstoli ja laskis nooruki maha. Öösiti kutsuti inimesi "ülekuulamisele", kus Mikson isiklikult "kuulas" "üle" püssivarda ja kumminuiaga.[2] Omakaitse organisaator E.Mikson arreteeris ja saatis surma ikka uusi ja uusi inimesi.

---

1 12000, Tallinn 1962., lk. 190-191.

2 E.Martinson, Haaristi teenrid, Tallinn 1962., lk. 137.

Milles oli nende inimeste süü? Paljud nendest said nõukogude võimult maad, vabanesid sulasepõlvest ja muutusid uue elu täielikeks peremeesteks või õpetasid lapsi armastama oma nõukogude kodumaad. Arreteeritute hulgas olid August Lomp Võnnu vallast Terikese külast,[2] Ahja Algkooli juhataja Eduard Pütsepp, Kastre haabulaenutuspunkti tallimees Terenti Selesnov ja paljud teised.[3] 22. juunil 1941.a. saatis Võnnu valla omakaitse organisaator Tartusse 18 süütut inimest.[4] Ahja Algkooli juhataja E.Pütsepa asjus esines Mikson ise tunnistajana. Ta andis andmeid Leo Tammele, kes oli Tartu kooonduslaagri volinik Ahja vallas. Mikson ise arreteeris, kuulas üle, tunnistas ja laskis maha.

Tavaliselt olid omakaitselased purjus ja mahalaskmised toimusid purjus peaga. Mäksa vallast Võõbste külast arreteeriti Mihkel Praakli. Ülekuulamisel seletas, et ta on viis hektaari maad. Omakaitselasi nimetas pättide karjaks. Selle eest laskis Mikson Praakli maha.

Oma verised jäljed jättis Peipsiääre valda Samuel Kook. 1924.a. lõpetas ta politseikooli ja sai politsekomissariks Mõisakülas, hiljem oli samal ametikohal Põltsamaal. Kuulus vapside parteisse ja okupatsiooni algpäevil määratses Varuja külas. Neist sündmusist rääkis Aksel Piir: "1941.a. juuli lõpul, esimestel päevadel

---

1. E. Martinson, Haakristi teenrid, Tallinn 1962, lk. 137.
2. Samas.
3. ENSV ORKA f. R-364, nim. I, s.ü. 443, l.81.

peale sakslaste tulekut .... kogunes 10-12 meheline bandiitide grupp. See relvastatud salk tegi haarangu Kargaja kükas, üks kohalik elanik lasti maha...[1] Varnja külas olid veel aktiivsèteks omakaitse tegelasteks rühmaülem Truusa ja Tartust saadetud politseikonstaabel P.Mikk.[2] Koos,Mikk ja Truusa andsid fašistide kätte Peipsiääre valla Täitevkomitee esimehe Morozovi koos perekonnaga ja 18 haavatud punaarmeelast.[3]

9.juuli hommikul 1941.a. s.o. ajal, kui fašistlikud väed polnud veel Tartusse jõudnud, arreteeriti omakaitselaste poolt Aakre vallas Linda Kukk. Areteeritu oli samal ajal haige, kuid raskest tervislikust seisukorrast hoolimata viidi Aakre vallamajja, peeti seal 10 päeva kinni ja viidi edasi Elvasse. Mõni päev hiljem temale Elvas enam toitu vastu ei võetud. Sellest ajast jäigi teadmata kadunuks. Nähtavasti hukati Elva metsas.[4]

Hitlerlased ja nende käsilased püüdsid mõnikord kasutada tühiseid ettekäändeid inimeste areteerimisel. Aakre kodanik Richard Mõtus arreteeriti okupatsiooni esimestel päevadel omakaitselaste poolt ettekäändel, et viiakse natukeseks ajaks kinni, kuna oli nõukogude korra ajal

---

1. E.Martinson, Haaristi teenrid, Tallinn 1962, lk. 212.
2. Samas.
3. Samas.
4. ENSV ORKA f. R-364, nim. 1.,s.ü. 443, l. 81.

organisaator. Umbes nädal hiljem toimetati ta koos teiste vahialustega Elvasse, kus hukati.[1] Siingi oli omakaitselastel kindel eesmärk - tappa. R.Mõtuse õde Veera Mõtus vahistati 11.juulil 1941.a. Peeti kinni 8 päeva ja vabastati tingimusel, et täidab ettekirjutatud nõudmisi. Kuigi V. Mõtus neist ettekijutustest kinni pidas, vahistati ta uuesti 1. märysil 1942.a., viidi Aakre vallamajja ja saadeti Tartu koonduslaagrisse. Koonduslaagris viibimise kuue kuu jooksul kuulati teda ainult üks kord üle.[2]

Okupatsiooni algpäevil vahistati Aakre valla Täitevkomitee esimees Joahnnes Sirel. Sirel toimetati Aakrest Otepääle ja sealt Tartusse. 19.juulil ta Tartus vabastati, kuid juba 21.juulil arreteeris Aakre konstaabel teda uuesti ja toimetas Elvasse, kus jäigi kadunuks. Tõenäoliselt lasti Elvas maha.[3] Nähtavasti ei meeldinud Aarke konstaablile, et valla täitevkomitee esimehega leebelt ümber käidi ja tahtis ise jääda kohtumõistja ossa.

Aakre valla Täitevkomitee esimehe asetäitja Eduard Jansi vahistasid omakaitselased siis, kui ta oli teel vallamajja. Aakrest toimetati Jans Otepääle ja sealt Tartusse, kus ta täitevkomitee esimehe Sireliga. Sireli seletuse järgi kutsutud ühel neljapäeval Jans keldrist, kus neid kinni peeti, välja ja jäi sellest ajast kadunuks.[4]

---

1. ENSV ORKA, f. R-364, nim. 1, s.ü. 443, l.82.
2. Samas, lk. 83,
3. Samas, l. 92.
4. Samas, l. 75.

Aakre vallas Pastaku talus elav uusmaasaaja ja valla usaldusmees Karl Randoja vahistati omakaitse poolt 10.juulil 1941.a., viidi Paluperasse Treimanni majja ja vabastati samal päeval peale ülekuulamist. 12.juulil areteerisid omakaitselased teda uuesti ettekäändel, et olevat nõrgalt üle kuulatud. Randoja toimetati seekord Pukka. Kui K. Randoja abikaasa Ida 13.juulil oma meest Pukast otsima läks, kästi tal kohe tagasi minna ja mehele toitu tuua. Teel koju tekkis Ida Randojal kahtlus, miks saadeti teda kohe tagasi. Võib-olla kavatsesid omakaitselased vahepeal K.Randoja hävitada? Oma kahtlustest rääkis I.Randoja Põhu talu perenaisele. Viimane kinnitas sama, sest ta oli omakaitselaste otsust K.Randoja kohta, pealt kuulanud. Kui Ida Randoja uuesti Pukka tagasi jõudis, oli tema mees Aakre suunas ära viidud. Ida Randoja hakkas koos tütrega jälgi mööda järele minema. Vastutulevad omakaitselased püüdsid neid tagasi meelitada, kuid sellest hoolimata läksid nad edasi. Teel tuli vastu mees hobusega, kes arvatavasti tõigi Randoja Pukast ära, kuna tema koos teiste omakaitselastega andis I.Randojale märku, et ega abikaasa enam kaasatoodud sööki ei taha. Seepeale asusid abikaasa ja tütar isa hauda otsima. Värskete vankrijälgede kaudu, mis keerasid üle kraavi metsa, leidsid nad paberi ja prahiga hoolikalt maskeeritud haua. Õhukese mullakihi alt leiti K. Randoja laip. Laibad oli kuub tagurpidi selga tõmmatud ja üle pea aetud. Teda polnud lasuga surmatud, vaid tugeva esimega pähe löödud.[1] Okupatsiooni algpäevil areteeriti

---

1. ENSV ORKA, f. R-364, nim.1, s.ü. 443, l.86.

Jakob Tamm, viidi Aakre vallamajja, sealt toimetati 12.juulil Elvasse ja mõrvati.[1] Aakre valla kulaku Johan Naelapea pealekaebamise tõttu hukkus uusmaasaaja Ferdinand Saks.[2]

Pühajärve valla arula Algkooli õpetaja Johannes Kalliver vahistati 12.juulil 1941.a. Pühajärvelt toodi ta Aarke vallamajja, sealt viidi 19.juulil koos teistega Elvasse ja lasti maha.[3] Mis oli põhjuseks selle õpetaja surmamõistmisel? Eks temagi õpetas lapsi armastama oma kodumaad, rääkis lastele, et nõukogude võim avas neile kõik võimalused tööks ja õppimiseks, et nüüd lõpeb kehvikute lastel alaline karjasepõli.

Artur Hõrak oli 1940.-1941.a. Aakre valla miilitsavolinik . Nõukogude vägede kiire taganemise tõttu ei õnnestunud tal evakueeruda. A.Hõrak vahistati ja viidi 19.juulil 1941.a. koos Joh. Kalliveriga Elvasse, kus lasti maha.[4]

Üheks massilise mahalaskmise kohaks oli Elva mets. Mahalaskmistele kaasnes siin inimeste mõnitamine. Nagu 1944.a. mõrvatute ühishaudade lahtikaevamisel selgus, olid tapetuil käed traadiga seljataha kinni seotud. Osal laipadest olid peas lasuaugud, osal pealuud löökidega purustatud ja hambaid suust välja kistud. Elva lähedalt leiti haud 12 laibaga.Need olid seotud kätega kägaras auku pillutud.[5]

---

1. ENSV ORKA f. R-364, nim. I, s.ü. 443, l. 93.
2. Samas, l. 95.
3. Samas, l. 89.
4. Samas, l. 215.
5. S. Korotkin, Elvas toimus fašistide poolt mõrvatute väljakaevamine, Uus Postimees nr. 50, 28. novembril 1944.

Peale Elva on verise terroriga seotud ka Mustvee ja Kallaste linnad. Kallaste lähedal lasti omakaitselaste poolt maha 60 süütut inimest, nende hulgas 10 Kallaste elanikku - esimene linna täitevkomitee esimees M.F. Ferlistov ja 9 hävituspataljonlast. Tegelikult ulatub siin hukatute arv sadadesse.Seda kinnitavad endiste fašismivangide Tartu sektsiooni andmed ja arhiivimaterjalid. Hävituspataljonlaste mahalaskmist Kallastel kinnitab EKP Keskkomitee arhiivis olev SS üksuste akt: "Esimeste hävituspataljonide liikmete vastu põrkas saksa sõjavägi 26.ja27.juulil Kallaste rajoonis.Kahe päeva jooksul võeti vangi kokku 260 hävituspataljoni liiget. Nende hulgas umbes 40 naist. Ülalmainitud kuulati allakirjutanu (s.o. fašistliku politseiohvitseri) poolt üksikasjalikult üle ja tehti kindlaks, et nad tunnistasid end eranditult hävituspataljoni kuuluvaks ..... 210 liiget lasti 28.skp. kell 19 GEP (välislapolitsei) poolt maha."[2]

Musvees haaras omakaitse juhtimise enda kätte endine politseinik August Kala.Mustveesse koondati ümberkaudsetest valdadest arreteerituid. "Väiksema süüga" inimesed saadeti edasi Tartu koonduslaagrisse, teised hukati kohapeal raudtee kolmnurgas.Kokku hukatisiin 120 inimese ringis.[3]

Okupatsiooni algpäevil möllas verine terror kõigis Tartumaa valdades. Kambja vallas mõrvati fašistliku okupatsiooni esimestel päevadel August Ipsberg ja Johannes Teppan Maidla külast,[4] Johannes Kuik Madise külast[5],Kalju

---

1 Survest pääsnud Kallaste, Uus Postimees nr.14,10.okt.44.a.
2 P.Larin, Lahingud Eestis 1941.aastal, Tallinn 1962,lk. 70-71.
3 Endiste Fašismivangide Jõgeva Sektsiooni andmetel.
4 ENSV ORKA,f.R-364, nim.1, s.ü. 443,l. 210 ja 213.
5 Samas, l. 212.

Juhkam Riiviku külast[1] ning Juvantin Illus Kiriku külast.[2]

Kavastus mõrvati ligi 50 kehvtalupoega.Põhiliselt tegid seda J.Kübarsepp ja okupatsiooniaegne vallavanem E. Kents. Kents laskis tappa ka valla täitevkomitee esimehe Viktor Kuznetsovi.[3] Pühajärve vallas tappis omakaitse ülem Altosaar 7 inimest. Inimeste surmamõistmisele aitas siin kaasa sakslaste poolt pandud kohtunik Siegfried Sarv.[4] Luunja vallas tapeti endine valla täitevkomitee esimees Mihkel Laar, esimehe asetäitja Lehepuu ja sekretär Looga.[5] Konguta vallas mõrvati täitevkomitee esimees Pollus ja parteiorganisaator Toomingas. Mõrvareiks osutusid Orav, Raag ja Kenkmann.[6]

Areteerimisi pandi toime isegi ravilolevate haigete juures. Konguta valla täitevkomitee aseesimees ja kindlustusinspektor Voldemar Taavits sai sõjatagevuse ajal käest haavata ja toimetati Tartu haiglasse. Sealt ta areteeriti

---

1 ENSV ORKA f.R-364, nim.I, s.ü. 443, l.215.

2 Samas, l. 216.

3 K.E.Rahvakohus Kavastus, Uus Postimees 27.detsembril nr. 75, 27.detsembril 1944.a.

4 A.Tamm, Pühajärve valla kehvikud ja maatamehed eluküsimusi lahendamas, Uus Postimees nr. 76, 28.dets.1944.a.

5 A.Reino ,Elu vabastatud Luunjas, Uus Postimees nr.37, 13.novembril 1944.

6 A.Murdveelt saadud suuliste andmete alusel.

ja kavatseti autoga Elvasse toimetada. Tõraveres hüppas Taavits sõitvalt autolt maha ja jooksis metsa. Põgenemisel tulistati, kuid kuulid ei tabanud . R.Lakson varjas V.Taavitsat oma metsas ja varustas toiduga. Sellest said teada omakaitselased, piirasid metsa sisse ja said kätest ning jalust haavatud Taavitsa kätte. Kui V. Taavitsa omaaegne koolikaaslane Vaikmaa tuli teda kinni võtma, küsis Taavits: " Miks sa koolivend mind tapad?" Sellele vaatamata lõi Vaikmaa Taavitsale rindu ja löögi kinnituseks tulistas M.Jänes teda haavlipüssist.Peale tulistamist viskas V. Meltsa Taavitsa surnukeha kiviga. öeldes: "Tule sa komu veel üles! "[1]

Kohut mõisteti kõigi üle, kes langesid vihavaenu või pealekaebamise ohvriks. Pealekaebamise pärast hukati 1941.a. Saadjärve Algkooli juhataja Aleksander Aulis. Kokku hukati Tartumaal 5 koolijuhatajat.[2]

Areteerimised vaibusid 1941.a. lõpul 1942.a. algul võis ainult iga lihtsameelne arvata, et inimeste piinamisi ja jälitamisi enam ei esine. Tegelikult oli see aeg uueks hoovõtmiseks inimeste massilisel hävitamisel.Uued massilised areteerimised algasid 1942.a. veebruari lõpul ja märtsis. Nii areteeriti 1942.a. märtsis Kambja vallast

---

1 A.Murdveelt saadud suuliste andmete alusel.

2 A.Murdveelt saadud suuliste andmete alusel ja H.Kivi, Saksalased laostasid Tartu hariduselu, Uus Postimees nr. 6, 13.septembril 1944.a.

Peeter Borotkin, saadeti edasi Tallinna Keskvanglasse ,kus jäi teadmata kadunuks.[1] 1.märtsil 1942.a. areteeriti Aakre vallast Voldemar Kure, kes oli esimesel nõukogude aastal uusmaasaaja, sama valla Maakorralduse Komisjoni liige ja Maatöörahva Ühingu juhatuse liige. Vanglais ja koonduslaagreis, hoiti teda kuni 1943.aastani.[2] 1942.a. märtsis vahistati Aakre vallast veel Ivan Gorśev, Mihhail Gorśev,Pelageja Kuzmitśev, Nikolai Gorśev,Leida Kukk ja mitmed teised.[3]

Tartumaa elanike hilisemateks kinnipidamisteks kasutati ka teisi vangistuskohti peale Tartu vangla ja koonduslaagri. Irinarch Visnapuu areteeriti 23.veebruaril 1942.a.,saadeti Aakrest Pukasse ja sealt Valga vanglasse.[4] Heino Rihe Aakrest areteeriti 24. veebruaril 1942.a. ja saadeti Tallinna Keskvanglasse, kust imekombel õnnestus eluga pääseda.[5]

Kõigi uusmaasaajatega ei suudetud okupatsiooni algul arveid õiendada ja mõned neist pidid taluma raskusi hiljem. Aakre valla Maatöörahva Ülikogu sekretär Peeter Laumets arteeriti 1.märtsil 1942.a. ja paigutati koondus-laagrisse, kust hiljem õnnestus eluga pääseda.[6] Puka

---

1. ENSV ORKA f.R-364, nim. 1, s.ü. 443, l.219.
2. Samas, l. 88.
3. Samas, l. 90,91,106 ja 108.
4. Samas, l. 105.
5. Samas, l.107.
6. Samas, l. 102.

raudteejaama korraldaja August Eichelmann areteeriti 1.aprillil 1944.a. Teda kahtlustati viie nõukogude parašütisti varjamiseks, automaatrelvade hoidmiseks, kommunistliku kirjanduse levitamises ja raadio saatejaama varjamises. Kuigi läbiotsimisel midagi ei leitud,pandi areteerimine ikkagi toime. Peale suuri vintsutusi õmnestus tal pääseda eluga.[1] Johannes Kraus pidi kogu okupatsiooniaja vaevlema vanglais ja koonduslaagreis. Viimane teade temast on 1944.a. märtsis.[2] Arvatavasti hukkus ta kas vanglais kaotatud tervise või mõrva läbi.

Kambja vallas jäid fašistliku okupatsiooni ajal areteerimistega tedmata kadunuiks Eduard Sööde, Hilda Sööde, Helmut Sööde, Leonhard Sell,Paul Sillaste, Heino Tints, Edur Tasa, Evmenie Krassuhhova, Eduard Piller ja Aleksander Võsu.[3]

Kolme okupatsiooniaastaga tekkis Tartumaale tohutult fašismiohvrite vennas- ja üksikhaudu. Paljud matusekohad on välja selgitatud ja enamik mõrvakohtadest tähistatud mälestusmärkidega, kuid leidub veel neidki haudu, mille asukohti täpselt ei teata. Harilikult tekkisid mõrvamiskohad kinnipidamiskohtade lähedale. Järgnevalt on loetletud teadaolevad hukkamiste ja matmiste paigad Tartu linnas ja maakonnas territooriumil.[4]

---

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim.1, s.ü. 443, l.103.
2. Samas, l. 104.
3. Samas, l. 218.
4. Matmispaigad on välja selgitatud Endiste Fašismivangide Tartu ja Jõgeva Sektsioonide ning Elva Koduloomuuseumi andmetel.

1. Endine tankitõrjekraav praeguse Lemmatsi külanõukogu territooriumil,kus fašistliku okupatsiooni ajal hukati üle 1200 inimese. Monument paigutati 1964.a.

2. Juudikalmistu Lohkvas. Hukati ligi 400 inimest.Ajutine mälestuskivi avatud 1.mail 1964.a.

3. Raadi pargis asuvad ühishauad, kuhu on maetud 1944.-1945.(ümbermatmisi teostati mitmel korral) Tartu linnas ja selle lähistel lahinguis langenud Nõukogude armee võitlejaid ja fašismiohvrid tankitõrjekraavist.Mälestusmärk püstitati 1948.a.

4. Laanel,Mehikoorma lähedal, Suure Isamaasõja ajal hukkunud partisanide ja Nõukogude Armee väitlejate ühishaud.

Tähistatud.

5. Palupera jaama lähedal bandiitide poolt tekitatud raudteeõnnetuse asukoht,kus juuli algul 1941.a. hukkus ligi 100 lätlast - vabatahtlikku. Vennashaud tähistati 17. septembril 1966.a. mälestuskiviga.

6. Partisanilahingute kohad Võrtsjärve-Rootsimäe rajoonis. Hukkunute ümbermatmise kohal avatud mälestuskivi 17.septembril 1966.a.

7. Elva lähedal Illi metsas mõrvakoht, kus juulis 1941. hukati 19 nõukogude kodanikku. Endiste kommunistlike noorte hukkamispaigal avatud mälestuskivi 3.juulil 1966.a.

8. Ilmatsalu kuruusaauk - 13 Vana-Kuuste valla aktivisti hukkamispaik. Maeti ümber 1944.a. varasügisel Tartu Pauluse (nüüd. Ropka-Tamme) kalmistule.

9. Piirisaare vene kiriku esisel kasvav mänd, kus poodi 13 nõukogude aktivisti. Teiste hirmutuseks hoiti neid kaua üleval. Matmiskoht samas lähedal

10. Kallaste linnas asuvad vennashauad, kuhu on maetud siin hukatud Nõukogude armee (ka Tartumaa hävituspataljonide) võitlejad, kes hukati piiramisrõngasse sattudes 1941.a. juulis. Objektid tähistatud.

11. Tartus endine näitusaed - kooduslaagri varasem asupaik, kus esines üksikuid hukkamisi.

12. Tartus Kastani tänaval endised kasarmud - koonduslaagri asupaik, kus toimus üksikuid hukkamisi.

13. Tartus, N.Burdenko t.23, koht, kus hukati 10. meest.[1] Koht tähistatud.

14. Tartus, Vanemuise t.35, endine Sicherheitsdients", kus keldris hoiti arteerituid nõukogude kodanikke. Siin hukati ka Nõukogude Liidu kangelane Leen (Helene) Kullmann.

15. Pärdisaare - Nõo lähedal. Maeti sõjavangide laagris hukkunuid. Vangilaager asus Barabanovi majas.

16. Läti rahvusest häsituspataljonide võitlejate hukkamiskohad Elva lähedal:

Uderna tee ääres - hukatud 7 inimest.

Laguja Nilbesaarel - hukatud 2 inimest. Viimane asukoht tähistatud ajutise kiviga.

---

1. On andmeid, et seal lasti maha 11 meest. A.Murdveega täpsustatud andmete alusel lasti seal maha 10 meest ja üks pääses põgenema.

17. Jõgeva Kruusaauk.Siin on okupatsiooni algpäevil mõrvatud üle 100 inimese. Mõrvaohvrid maeti hiljem ümber. Koht on tähistatud mälestuskiviga.

18. Mustvee raudtee kolmnurk.Endise arestimaja lähedal. 1941.a. juulist septembrini lasti siin maha umbes 120 inimest. Mõrvaohvrid on ümber maetud. Mälestusmärk puudub.

19. Palal Sõõru mets. 1941.a.juulis ja augustis mõrvatud ligikaudu 50 inimest. Osa neist on ümber maetud Asukoht tähistamata.

20. Tabiveres - Torni mets. Mõrvatud ligikaudu 10 inimest.Koht täpselt teadmata.

21. Sadalas -Simuna tee ääres mõrvatud 20 inimest. Mõrvaohvrid on ümber maetud.

22. Järvel. Laiali paisatud, osa mõrvakohti leidmata.

23. Vaimastveres.Laiali paisatud.Osa mõrvakohti leidmata.

24. Jõgeva külanõukogu Kaera metsas mõrvatud 5 Vaimastvere valla aktivisti. Koht tähistatud.

Peale selle leidub üksikuid haudu:

1. Palumõisas. Täpne asukoht teadmata.
2. Aru Koobassaarel.
3. Elva lähedal Kulbilohus. Hukatud 3 inimest.
4. Ülenurme Joora metsas. Hukatud 2 autobussi täit inimesi.
5. Kirepis partisanide hauad.
6. Vara metsas vennashaud. Tähistamata.

7. Pedja külanõukogus Palgisaare metsas hukatud 2 inimest.

8. Pedja külanõukogus Eha külas põllu servale maetud 3 inimest.

Maarja-Magdaleena (praeguses Jõgeva rajoonis Järve külanõukogus) kirikut kasutati 1941.a. suvel nõukogude aktivistide kinnipidamiskohana. Endine fašismivang Mihkel Käro meenutab, et koos temaga hoiti selle kiriku käärkambris Võnnu valla täitevkomitee esimeest, mitmeid kommunistlikke noori ja lätlasi - autojuhte. Vangla organiseerijateks osutusid politseinik Pääro ja pastor K.Kool. Maarja-Magdaleena kirikust viidi mahalaskmisele 6 auhtojuhti-lätlast ja Võnnu valla täitevkomitee esimees. Ka M. Kärot taheti mürgitada, kuid tal õnnestus läbi seina kuulata enda kohta tehtud otsust. Esialgu pidi pakutama mürgitatud kohvi ja seejärel tulistama kolm lasku. Õhtul toodigi kohvi, kuid M.Käro ei joonud seda. Tal õnnestus käärkabrist välja pääseda ja põgeneda. Vabadus ei kestnud kaua. Teda areteeriti uuesti ja toodi Tartusse. Järgnesid Tartu vangla, koonduslaager, Gatšina lähistel nn. "tööpõlgurite laager". "Tööpõlgurite laagrist" saadeti vange kindlustustöödele rindejoonele ja mõnikord tuli vangidel töötada isegi rindejoone ees. M.Käro meenutuste järgi pääses sellest laagrist eluga tagasi üldse 100 inimese ringis.[1]

---

1. M.Käro suuliste mälestuste põhjal.

Juba fašistliku okupatsiooni esimestest päevadest alates püüdsid pastorid ja kirikutegelased luua sidemeid fašistidega. Kui 29. juuli õhtul 1941.a. Tartu linna- ja maavalitsus korraldasid "Vanemuise" teatris koosviibimise saksa okupatsioonivõimudega, oli seal ka piiskopp J.Kõpp.[1] Pärast Tartu lõplikku okupatsiooni ikkesse langemist korraldati Peetri ja Pauluse kirikus "tänu jumalateenistus". Neis kirikuis peetud jutlustes märkis piiskop J.Kõpp: "Tartu rahvas tunneb suurt heameelt selle üle, et ta võib hulga aja tagant jälle vabalt ja kartmatult pühakotta koguneda ja jumalat tänada selle eest, et Tartu on jälle vaba."[2] Edasi tuletas piiskop meelde neid ohvreid, mida on nõunud Tartu vabastamine. Siinjuures meenutas bandiitide ohvreid, kes relvaga käes võitlesid nõukogude võimu vastu. Piiskop ei jätnud tänamata ka saksa vägesid ning näitses rahvast neile allumisele.[3] 1941.a. juuli lõpus pöördus piiskop J.Kõpp kõigi pastorite poole üleskutsega asuda oma ametikohustuste täitmisele ja hoolitseda selle eest, et kui mõnes koguduses pastor puudub, siis naaberkoguduse oma aitaks hädast välja.[4] Järelikult kirik osutus ka üheks Okupatsioonivõimude tugisambaks.

---

1. Postimees nr. 11, 30.juulil 1941.a.
2. Postimees nr. 9, 28.juulil 1941.a.
3. Samas.
4. Postimees nr. 12, 31.juulil 1941.a.

5. Tartu linna ja maakonna elanike mobiliseerimine "tööteenistusse" ja hitlerlikesse relvastatud jõududesse.

Fašistlik Saksamaa kasutas okupeeritud alade tööjõudu sõjatööstuse potentsiaali hoidmiseks. Tööjõu vajaduse rahuldamiseks kuulutati noortele, kes ei kuulunud veel mobiliseerimisele nn. "vabatahtlik" tööteenistus. Tööteenistust propageeriti algul, kui vabatahtlikku töökohustuse täitmist Saksamaal. Tööteenistusse võtmiseks seati sisse piirkondade värbamisbürood. Tartu piirkonda kuulusid Tartu, Võru ja Valga maakonnad. Värbamise juhtimiskeskus asus Tartus Aia t.35 (praegune Vanemuise t. 35).[1] Informatsiooni tääteenistuse astumiseks andsid maakonna-, linna ja vallavalitsused. Juba 1942.a. algul kuulutati ajakirjanduse kaudu 1920-1922.a. sündinud meestele üheaastane "vabatahtlik" tööteenistus Saksamaal.[2] Riigi tööteenistuse propageerimiseks korraldati 1920-1922.a. sündinud noormeestele propaganda õhtu "Vanemuise " teatri ruumes. Sellel õhtul pöördus noorte poole üleskutsega piirkonnakomissar K.Meenen.[3] Propaganda huvides sisustas õhtut Königsbergi Arbeitsgau orkester.[4]

---

1. Postimees nr, 10, 12.jaanuaril 1942.a.
2. Samas.
3. Postimees 2.veebruaril 1942.a., nr. 31.
4. Postimees 3.veebruaril 1942.a., nr. 32.

"Vabatahtlikku" tööteenistuse värbamist teostati tegelikult sunnivahenditega. Nii ei saanud kõrgemas koolis õppida ilma tööteenistusest läbi tegemata.

1941.a. võeti vabatahtlikult mehi abipolitseisse. Sellega ei rahuldunud okupatsioonivõimud ja 1942.a. algul kuulutati eesti meestele välja üleskutse politseipataljonidesse astumiseks.[1] Politseipataljonid olid karistusorganid ja eestlastest formeerituid kasutati karistustegevuseks okupeeritud Leningradi ja Pihkva oblastite elanikkonna kallal. Neis oblasteis oli ühelt poolt teravam partisanivõitlus ja toimus Eestiga võrreldes aktiivsem vastupanuliikumine. Peale selle ei leidunud seal rohkearvulist fašistide käsilasi, seetõttu tuli kohaliku elanikkonna hävitamisel ja vastupanuliikumise mahasurumisel kasutada täiendavalt eesti fašiste.

1942.a. moodustati fašistlike relvastatud jõudude "Eesti SS-leegion". Sellega püüti anda "kommunismivastasele võitlusele" rahvuslikku iseloomu ja näidata, et vabatahtlikest moodustatakse rahvuslik väeosa. Peab märkima, et "Eesti SS-leegioni moodustamine ei toimunud täielikult Eestis. Leegioni nn. "Narva pataljon " formeeriti 1942.a. detsembris Poolas, kuhu Eestist veetud mehed olid paigutatud laagrisse. 1943.a. anti leegionile ametlik nimi ja seati sisse "Eesti SS-leegioni" ja eesti SS väeosade inspektuur, mille etteotsa seati kindralinspektor J.Soodla.[2]

---

1. Postimees nr. 37, 9.veebruaril 1942.a.
2. J.Saat, Ülevaade saksa fašistlikust okupatsioonist Eestis, Minevik ja tänapäev, Tallinn 1960, lk.57.

Fašistlike röövvallutajate jõhkraks omavoliaktiks oli aastail 1943 ja 1944 väljakuulutatud mobilisatsioon Saksa armeesse. Püüdes sellele aktile leida juriidilist alust, kuulutasid A.Rosenberg ja K.S. Litzmann selle mobilisatsiooni välja eesti rahva reeturite Mäe ja Soodla nimel. Kuid eesti rahvas mõistis, et see saksa võimude ja nende käsilaste samm ei ole midagi muud, kui vägivallaakt ja õiguserikkumine. Inimesed hoidusid massiliselt mobilisatsioonist kõrvale ja osutasid abi kõigile, kes varjasid end selle häbiväärse akti eest.[1]

Okupatsioonivõimud püüdsid edumeelseid inimesi viia madalamatele töökohtadele. H.Keres töötas 1940.a. Tartu Riiklikus Ülikoolis matemaatika dotsendina. Okupatsioonipäevil määrati teda ülemääraliseks nooremaks õppejõuks matemaatika alal.[2]

Peale tööteenistuse teostati elanike vägivaldset Saksamaal küüditamist. Küüditamise ajendiks oli kahtlustus Saksa riigile vastutöötamises, mida ei suudetud tõestada või esimese mobilisatsioonikutse peale ilmumata jätmine. Osa fašistlikku armeesse mobiliseerituid saadeti Saksamaale väljaõppe laagreisse, kus nende elamistingimused ei erinenud vangide omast.

Otepää valla elanik August Jurss oli 1944.a. Tartu Telefonivõrgus autojuht. Sama aasta suvel suunas saksa

---

1. L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn 1966, lk. 165.
2. ENSV ORKA, f. R-364, nim. 1, s.ü. 665, l. 98.

politseiinspektor teda ilma põhjust teadmata Tallinna. Tallinast saadeti Liibavi ja edasi Königsbergi. Teekond jatkus seni, kuni jõuti Brandenburgi laagrisse. Laagris hoiti töölisi sõjaväelise valve all. Peale selle ei erinenud see laager kuigi palju koonduslaagrist. Tööpäev kestis 10 tundi.Päevaseks toiduks oli 200-300 g leiba ja 0,5 liitrit juurviljavett.[1]

Ferdinand Padar Kiidjärve vallast viidi 1944.a. juunis saksa sõjaväkke mobiliseerituna Klooga laagrisse, sealt Paldiskisse ja hiljem Danzigi kaudu Hindenburgi. Hindenburgis paigutati neid ilma kütte-ja valgustuseta laudbarakki.Tööle saadeti puutöökotta.Barakid ümbritseti sõjaväelise valvega.[2]

Saksamaale küüditatutega käidi haiglas äärmiselt halvasti ümber. Seda tunnistab Endel Pann Kambja vallast, keda 1944.a. juunis viidi Tallinna haiglast Saksamaale ja Elfriede Põlluste Kuuste vallast.[3] E.Põlluste areteeriti 5.märtsil 1943.a. ja saadeti Tallinnast laevaga Studthofi koonduslaagrisse. Kogu teekonna vältel ta toitu ei saanud, sest oli rinnast opereeritud, haav valutas ning takistas laevalaelt 200 grammist päevast leivakoguse toomist.Teistele aga tema toitu edasitoimetamiseks välja ei antud ega toodud ka kajutisse. Studthofi laagris paigutati teda

---

1. ENSV ORKA f. R-364, nim. I, s.ü. 665, l. 70.
2. Samas, s.ü. 667, l. 8-9.
3. Samas, s.ü. 665, l. 22-23 ja s.ü. 667, l. 82.

algul haiglasse, siis saadeti köögitööliseks. Tööpäev kestis kella 6-st hommikul kuni kella 8-ni õhtul. Studthofi laagri vanemaks oli haine, kellele meeldis vahialuste mõnitamine. Tihti ajas ta vahialuseid hommikul kella nelja ajal välja ja kaskis niimoodi kerge riietusega seista. Lõunal ja õhtul kordusid samasugused mõnitamised. Elfriede Põlluste meenutab, et kunagi läks ta lisasuppi otsima.Selle eest pandi laagri õuele pingile põlvitama, käed üleval. Niisuguses asendis tuli põlvitada 10 tundi. Kui "karistatu" väsis järgnesid 15 nuudihoopi. Niisugune karistusviis oli Studthofis sagedane. E.Põllustel õnnestus Studthofi laagrist põgeneda, teel tabati, kuid kavaluse abil pääses tagasisaatmisest.Maldorfi linnas sattus ingalise vägede kätte ja pääses tagasi kodumaale.[1]

Teiseks Studthofi laagrist pääsenuks oli Luise Puugar Mäksa vallast.14.märtsil 1944.a. areteeriti teda ja Mäksa vallavalitsus saatis Studthofi koonduslaagrisse. Elada tuli laagris laudbarakkides. Kogu laagri territoorium oli ümbritsetud pingestatud traataiaga.Ka tema meenutab, et laagris oleku ajal "karistati" kolm korda peksuga.[2]

Palju peksmisi ja mõnitamisi pidi kannatama Aksel Puusepp Otepää vallast.Teda areteeriti 1944.a. saksa sõjaväkke mobiliseerimist kõrvalehoidmise pärast. 5.aprillil 1944.a. suunati Insenburgi linna. 12.aprillil 1944.a. mõisteti ta Insenburgi laagris viieks aastaks kinnipidamisele.

---

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim. I, s.ü. 667, l.82.
2. Samas, l. 69.

Samast laagrist saadeti vange nii päeval, kui öösiti kraavi-ja mullatöödele.Vangide peksmine oli sagedane.[1] Enda kohtlemisest Dresdeni laagris räägib Peeter Piir Luunja vallast: "Ühel hommikul olin haige ega läinud tööle. Barakki tuli saksa ülem dr. Möckel ja lõi mind jalaga.Hüppasin püsti ja lõin talle pesukausiga pähe. Selle eest sain 3 kuud kartsu."[2]

Oskar Prima Elva vallast areteeriti saksa sõjaväkke mobilisatsioonist kõrvalehoidmise pärast ja toimetati Danzigisse. Sealt viidi teda edasi Brombergi vangilaagrisse laevaga, kus oli üle 2000 vangi. Sõita tuli 4 ööpäeva, kuid selle aja jooksul talle toitu ei antud.[3]

"Tööteenistuslaste" elamis-ja töötamistingimusi kirjeldab Aleksander Toom. Sundkorras viidi teda töökohuslasena algul Tallinna, siis Riiasse ja hiljem Poolasse. Ta kirjutab: " Olin sundkorralise töökohuslasena:

1.apr. 1943.-3.jaan. 1944.a. Tallinnas,,
5.jaan.1944.-1.okt. 1944.a. Riias,
5.okt.1944. -20.jaan.1945.a. Poolas."[4]

---

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim. I, s.ü. 667, l. 73.
2. Samas, l. 46.
3. Samas, l. 59.
4. Samas, s.ü. 665, l. 128.

Sõidud toimusid A.Toomil transportidena kaubavaguneis; sõit Riiast Poolasse kaubaaurikul. Töölesuunamine toimus Luftgau käskkirjade kaudu. Ühelt töökohalt teisele siirdumisel olid kaasas sakslastest saatjad. Töötundide arv nädalas 57-70. PPalk 45 penni tunnis. Korter harikult barakis. Tööteenistuslasena saadud hädavajalikeks esemeteks olid viimase võimaluseni paigatud tööriietus ja puutaldadega saapad.[1]

Niisugune oli "kultuur", mida fašistlikud röövvallutajad okupeeritud maade elanikkonnale peale sundisid ja mida nende eesti fašistidest kannupoisid aitasid agaralt täide viia.

* * *

Nõukogude võimu taaskehtestamisega Eestis - fašistlik kodanlus ei tahtnud lõplikult loovutada oma juhtivaid positsioone. Suure Isamaasõja puhkemine ja saksa vägede edu rindeil andis kukutatud klassidele lootuse uuesti võimule tulla.

Peale Tartumaa okupeerimist asus kodanlus agaralt okupante teenima, lootes sellel teel võimule tulla. Okupatsioonivõimud võtsid lahkesti pakutud abi vastu, kuid kohalikku kodanlust siiski iseseisvalt võimule ei lastud, vaid kasutati ainult vahendina inimeste füüsilise hävitamise, orjastamise ja vägivaldse ümberasutustamise poliitika läbiviimisel.

---

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim., s.ü. 665, l. 128.

Kõik mõrvad ja hukkamised ei toimunud ainult saksa fašistide ettekirjutuste järgi.Peale klassivaenu etendas suurt osa inimeste hävitamisel isiklik vihaven kohalejäänud nõukogude aktivistide ja nende perekonnaliikmete suhtes. Kohalikud mõrvad pandi toime põhiliselt isikliku vihavaenu või kasusaamise põhimõttel.

II p e a t ü k k.

Majandus-ja kultuurielu laostamine ning sellele tekitatud materiaalne kahju.

1. Tartu ja Tartumaa linnade tööstusele ning elamufondile tekitatud materiaalne kahju.

Pärast 1940.a. juunipööret hakkas Tartu linna ja maakonna majanduselu minema kiiret tõusuteed. Paljud ettevõtted, mis seni olid töötanud vähese tööliste arvu ja alakoormusega, rakendati täie võimsusega tööle. Kasvas tööstustoodangu maht.

Suurmajade natsionaliseerimise tulemusena paranesid tunduvalt töötava rahva elamistingimused.Umbes 3000 kehvades korterites elanud perekonda paigutati ümber lahedamale elamispinnale.[1]

1940.a. sügisel alustati suuremate kaubandusettevõtete natsionaliseerimist, mis viidi põhiliselt lõpule 1941.a. alguseks.Koos natsionaliseerimisega kujundati ümber kaubandusvõrk ja organiseeriti suuri spetsialiseeritud kauplusi.

Nõukogulikule ülesehitustööle tegi lõpu fašistlik okupatsioon. Okupatsioonivõimud püstitasid peaaegu avalikult põhimõtte, et Eesti ei või tulevikus olla

---

1. Tartu linna TSN TK Plaanikomisjoni andmeil.

mingil määral tööstusmaa, vaid, et Eesti peab ostma vajamineva d tööstuskaubad Saksamaalt ja nende eest Saksamaale tasuma põllumajandusproduktidega.

Okupatsioonireźiimi ja sõjategevuse kaudu tekitati Eesti tööstusele tohutut kahju. Okupantide eesmärgiks oli kogu Eesti majanduse järjekindel muutmine fašistliku Saksamaa tööstusele tooraine baasiks, ja lisaväärtuse allikaks. Selle poliitika järgi tuli siin olemasolevad ettevõtted muuta tooraine Saksamaale saatmise ettevalmistamise kohtadeks. Eesti iseseisva tööstuse hävitamise kavade kohaselt hakkasid hitlerlased laostama ja hävitama siinset töölisklassi. Kui enne sõja puhkemist 1941.a. oli Eestis 85000 tööstustöölist, siis 1945.a. alguses oli neid 25000. Üle 50000 töölise oli saadetud Saksamaale sundtööle, mobiliseeritud fašistlikku armeesse või lihtsalt tarbetutena vallandatud.[1]

Fašistliku okupatsiooni ajal sai väga palju kannatada ka Tartu tööstus. 1941.a. enne sõjategevuse Tartusse kandumist oli siin 76 suuremat tööstusettevõtet.[2] Okupatsiooniajal hävis linna tööstusettevõtetest täielikult 46%.[3] Peale selle sai rida suuremaid tööstusettevõtteid osaliselt kannatada. Kokku hävitati või said kannatada 50 suuremat tööstusettevõtete.[4] Hävitati tehas "Võit" (end.Lellepi

---

1. O. Sepre, Saksa okupatsiooni kahjud tööstusele ja tööstuse hoogne areng nõukogude korra tingimustes, Minevik ja tänapäev, Tallinn 1960, lk. 274.
2. Suurematekstööstusettevõteteks arvestati neid, kus töötas üle 15 töölise.
3. M.Seero, Tööstus, 20 aastat nõukogude Tartut, Tartu 1960, lk.11.
4. H.Kivi, Tartu tööstus okupantide käpa all, Uus Postimees nr. 9, 28.septembril 1944.a.

masinaehitusvabrik), Tartu Telefonivabrik, seebivabrikud "Veronika" ja "Frederking", Ratniku metallivabrik, Tartu Esimene Värnitsavabrik, tekstiilitööstus "Estonia" ja Ulila elektrijaam, milline varustas Tartut elektrienergiaga.[1] Purustati gaasivabrik ja pumbamaja.[2] Tublisti sai kannatada ka Tartu Õlletehas. Viimases olid põhjakeldrid jäetud katastroofilisse olukorda.[3]

Tartu tööstused rakendati esmajoones saksa sõjaväe varustamisele. Tooraine puuduse tõttu osa tööstusi suleti, osa jäi tööle madala koormusega. Seeetõttu tööliste vallandamise oht oli alaliseks nähtuseks. Vabanenud töölised pidid linnast lahkuma ja maal sulastena tööd leidma. Paljud neist olid sunnitud töötama ainult toidu eest. Tööliste vallandamisele kaasnes meeste sundmobilisatsioon saksa armeesse ja "omakaitsesse". Seetõttu ehamikus Tartu ettevõtteis töötas fašistliku okupatsiooni lõpukuudel kaks korda vähem töölisi kui 1941.a. Seda näitavad ka töölistev koosseisude andmed. Kui 1941.a. oli Tartu tapamajas 50 töölist, siis 1944.a. augustis oli neid seal ainult 20. Vesivarustuse ja kanalisatsioonitööstuses "Tehnik" oli 1941.a. 160 töölist., 1944.a. augustis oli neid 60. Metallikaupade vabrikus oli 1941.a. 30, 1944.a. augustis 15, Kõige katastroofilisemaks kujunes Tartu Kammivabriku olukord. 1941.a. töötas seal 700 inimest, 1944.a. augustis ainult 60.[4]

---

1. H.Kivi, Tartu tööstus okupantide käpa all, Uus Postimees nr. 9, 28.septembril 1944.a.
2. M.Teder, Tartu, Minevik ja tänapäev, Tallinn 1960., lk.426.
3. S.Perajärv, Tartu Õlletehase miljonirublane taastamistöö, Uus Postimees nr. 66, 16.detsembril 1944.a.
4. H.Kivi, Tartu tööstus okupantide käpa all, Uus Postimees nr. 9, 28.septembril 1944.a.

Tööstustes, kus valmistati s-jatarbeid, ei vähenenud tööliste arv kogu okupatsiooniaja kestel.

Toormaterjali puuduse tõttu pidi mõned tööstused selleks, et nad täielikult seisma ei jääks, valmistama esemeid, mis nende toodangu hulka ei kuulunud. 1941.a. valmistas Tartu Kammivabrik tselluloidist-kunstsarvest mitmesuguseid esemeid nagu kamme, peegliraame, sulepäid, käevõrusid jne. Okupatsiooniajal hakkas Kammivabrik valmistama ainult puukamme ja puulusikaid.[1]

Saapavabrikud töötasid täie koormusega seni kuni jatkus vanu nahatagavarasid. Peamiselt valmistati naiste jalanõusid. Grünbergi saapavabrik valmistas 1942.a. algul niipalju naiste jalanõusid, et sellest oleks jatkunud kogu Eesti tarbeks, tegelikult jäeti nendest Eestisse 1% ja 99% veeti Saksamaale. 1942.a. kevadsuvel kui nahatagavara lõppes, mindi üle puutaldadega tekstiilist jalanõude valmistamisele.[2] Uutest tööstusettevõtetest rajati puuklotsi ja barakitööstus.[3]

Tööstusseadmetest veeti Saksamaale evakueerimise eesmärgil ära Tartu Telefonivabriku, Ratniku tehase, Tartu Tööstuskombinaadi ja Tartu Tööstusliidule kuuluvate töökodade sisustust.[4]

---

1. H.Kivi, Tartu tööstus okupantide käpa all, Uus Postimees nr, 9, 28.septembril 1944.a.
2. Samas.
3. Samas.
4. ENSV ORKA, f.R-364, nim.1, s.ü. 89, l.4 ja s.ü.112, l.12.

Tartu tööstusettevõtted olid kõik muudetud töökõlbmatuiks. Linna vabastamisel polnud ühtki ettevõtet, mida oleks võinud kohe käiku lasta. Laostunud olid auto- ja jäetransport. Enamik Emajõe laevastiku laevu oli põhja lastud.[1]

Pealesunnitud sõjategevuse tagajärjel olid suured kaotused Tartu ja maakonna linnade elamufondis. Tartus purustati 54,2% linna elamispinnast. 1. mail 1941. a. oli Tartus 5217 ehitist elamispinnaga 711000 m^2. Sõja läbi hävis 2288 hoonet elamispinnaga 385000 m^2.[2] Sõja-eelsest 15 võõrastemajast säilus ainult 3.[3] Okupatsiooni-aja lõpul oli linn ilma kütteta, saunad töötasid leilita ja 1944. a. kevadel nad täielikult suleti.

Sugugi väiksemad ei olnud purustused maakonnas asuvates väikelinnades. Fašistide ja nende käsilaste eesmärgiks oli taganemisel kõik hävitada. Alati neil see ei õnnestunud. Fašistid tahtsid põgenemisel põletada kogu Elva linna. Selleks otsiti äärelinnas pealetuult sobiv maja, elanikud saadeti välja, maja valati bensiiniga üle ning süüdati põlema. Sakslaste arvestus seisnes selles, et tuul kannab põlevast majast tule metsa ja sealt

---

1 M.Teder, Tartu; Minevik ja tänapäev, Tallinn 1960, lk. 426.

2 Tartu linna TSN TK Plaanikomisjoni andmeil.

3 M.Teder, Tartu, Minevik ja tänapäev, Tallinn 1960, lk. 246.

levib see kogu Elva linnale. Õnneks vaibus samal ajal tuul, mets ei võtnud tuld ja Elva linn oli päästetud.[1] Sõjategevus ei möödunud Elva linnale kahju toomata. J.Praksil, A.Metsikul, J.Kembergil, K. Tombakul, A.Luusel ja mitmel teisel Elva kodanikul põlesid elumajad.[2]

Kauni maastikuga Otepää oli üks ilusamaid Lõuna-Tartumaa linnu. Fašistlik okupatsioon jättis sellest linnast järele ainult varemed.

Võrdlemisi palju kannatas Mustvee linn. Sõjategevuse tagajärjel 1941.a. ja 1944.a. põles täielikult kesklinn, enamik Pihkva, Leningradi ja Tartu tänavate maju. Alles jäid ainult äärelinnas paiknevad elamud.

Suhteliselt vähem hävis hooneid Jõgeva ja Kallaste linnades. Viimased ei sattunud aktiivse sõjategevuse piirkonda, kuid ka nendes linnades esines purustusi ja põles hooneid.

Sõjategevuse ja okupatsioonivõimude laostava majandamise tagajärjel kujunes olukord, et pärast Tartu vabastamist 1944.a. ei olnud algul ühtegi tööstusettevõtet niisuguses seisundis, et seda oleks võinud koheselt käiku lasta.

Suur puudus oli elektrienergiast, sest taganevad fašistid purustasid Ulila elektrijaama. Sõjategevusega purunenud ja hävinud eluhoonete tõttu muutus eriti raskeks nende inimeste olukord, kes okupatsiooniajal olid sunnitud linnadest lahkuma ja peale fašistide väljakihutamist sinna tagasi siirdusid. Neile ei jätkunud enam elamispinda. Sellel kannatasid ka uued rajatavad asutused ja nende töötajad.

---

1. K.Kirti andmete alusel.
2. ENSV ORKA, f. R-364, nim.1, s.ü. 372, l.6, 8, 10, 30, 32.

2. Tartumaa Põllumajandusele tekitatud materiaalne kahju.

Saksa okupatsioon aastail 1941-1944 tekitas Tartumaa põllumajandusele tohutut kahju. Okupatsiooni alguses võeti uusmaasaajatelt ära neile nõukogude võimu poolt antud maa. Kehvikud muutusid jälle kulakute sulasteks. Endised hobulaenutuspunktid likvideeriti, nende vara jaotati kulakute vahel, kes ihkasid tagasi saada kogu varem neile kuulunud maad, hobuseid, kariloomi ja põllutöömasinaid.

Talupidajaile pandi peale toiduainete müümise kohustus. Toiduainete kohustuslikku müüki motiveeriti saksa sõjaväe varustamisega võitluses bolševismi vastu. Kohustuste suurused olid pöördvõrdelised maa suurusega. Nii tuli kulakuil anda iga põllumaa hektaari kohta vähem toitaineid, kui kehvikuil. Kohustuslikest müüginormidest kõrvalehoidjaid või nende mittetäitjaid karistati sõjaaja seaduste rangusega

Endisi uusmaasaajaid sunniti tasuma vanu, kodanliku võimu ajal tekkinud võlgu. Okupatsioonivõimude poolt antud korralduse järgi sattusid uusmaasaajad jälle endiste peremeeste võlaorjadeks, Selles korralduses öeldi muuhulgas: "Maa tagastatakse peremeestele ja uusmaasaajad loetakse nende sulasteks."[1] Talupoeg oli kohustatud andma peaaegu kõik põllumajandussaadused ja kariloomad okupatsioonivõimudele. Iga talu kohta seati vallavalitsuses sisse niinimetatud

---

1. V.t. L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn 1966, lk. 160.

talundi põhiraamat, kuhu märgiti kogu inventar, maa suurus, kariloomade arv, teravilja saak ja tehti täpne ettekirjutus saagi üleandmise kohta. Peale selle seati vallavalitsustes sisse eriline kartoteek,kus peeti arvestust normikohustuste täitmise kohta. Normikohustuste täitmisest kõrvalehoidmise korral võttis vallavalitsus talupojalt vilja ja kariloomad sundkorras ära. Seega vähenes kahe okupatsiooniaasta jooksul kariloomade arv majapidamises 50% võrra.[1]

Talupoegadele pandi peale suur maksukoorem mitmesuguste maksude näol. Samal ajal normikohustuste näol riigile müüdavate põllumajandussaaduste hinnad olid väga odavad.Peale maksude karistati talupoegi rahatrahvidega. Nii karistas puuduliku normide täitmise pärast Tartu prefekt 1943.a. aprillikuu jooksul 390 talupoega. Tartus asuv saksa erikohus määras samal ajal kümnetele talupoegadele rahatrahve.[2]

Peale taastatud võlgade, normikohustuste ja otseste maksude laastasid ning riisusid okupatsioonivägede sõdurid.talupoegi. Talupoegadelt võeti sundkorras hobuseid ja kariloomi saksa vägede varustamise eesmärgil.Peale selle panid toime röövimisi sissetungivad või taganevad saksa sõdurid. Nii võeti Avinurme vallas Ulvi külas elavalt Alma Pihlakalt hinnalisi esemeid.[3] Taganevad saksa väed

---

1. L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest,Tallinn 1966, lk. 161.
2. Rahvatasujad, esimene raamat, Tallinn lk.28.
3. ENSV ORKA, f.R-364, nim. 1,s.ü.382, l.19.

röövisid sama küla elanikult August Hallikult hobuserakmed ja vankri.[1] 19.augustil 1944.a. röövisid taganevad fašistlikud sõdurid Ulvi külast Eliisabet Kullilt heinu, majapidamistarbeid ning riietusesemeid.[2] Sakslased sundisid kohalikku elanikkonda evakueeruma. Majakraami kaasavõtmiseks kehtestati kindel norm, mida ei tohtinud ületada. Kasutades omaniku ärasaatmist, panid okupantide käsilased toime valveta jäänud varanduse röövimisi. Ulvi külas rööviti Alma Talul põhiliselt kogu majakraam, mille väärtust hinnati 13600 rublaga.[3] Avinurme vallas Adraku külas elunev Ida Allik sai röövimiste ja varguste kaudu kahju 3233 rbl.[4] Pärast arreteerimist võeti ära Laekannu külas elunevalt Anna Schubbachilt toitained, tarbeesemed ja mööblit.[5] Taganevad saksa väed omastasid Avinurme vallas rohkesti hobuseid ja kariloomi. August Koppelilt Adraku külast võeti 19.septembril 1944.a. hobune koos rakmete ja vankriga.[6] Samal päeval võtsid taanduvad vaenlase sõdurid veel hobuseid Kustav Lõhmuselt Kõrvemetsa külast, August Männilt Karusoo külast,Rudolf Aunalt ja Mart Hallikult Ülvi külast.[7]

---

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim. 1, s.ü. 382, l. 25.
2. Samas, l. 27.
3. Samas, l. 35-36.Rahaliste kahjude arvestamisel on siin ja edaspidi avaldatud kõik kahjud 1945.a. kehtinud hindades
4. ENSV ORKA, f.R-364, nim.1, a.ü. 382, l. 48.
5. Samas,l. 70.
6. Samas, l. 70.
7. Samas, l. 37,39,92,211.

Põgenevad omakaitselased võtsid lahinguolukorras relva ähvardusel talunikelt hobuseid. "18.septembril 1944.a. Peipsi rakmakaitsest Lohusuust taanduvad omakaitselased võtsid sundkorras voori Avinurme vallast Vadi külast Kuke talust Johannes Kukele kuuluva hobuse koos rakmete ja vankriga. Avinurme-Rakvere maanteed Paasvere valla Arukese külani kaasa, tahtes nimetatud külas hobust metsa juhtida. Lohusuu omakaitselane Kütt, kes istusb koos sama valla omakaitselase Luigasega kod.Kuke vankril, ähvardas Kukke relvaga, milletõttu viimasel tuli hobune nende kätte jätta ja põgeneda" - räägivad arhiivimaterjalid ühest hobuse ja veoki sundkorras võtmisest.[1]

Taganevad fašistid süütasid ning põletasid peale lahingtegevuse hooneid, majapidamisinventari ja põllumajandussaadusi. Avinurme vallas jäid peavarjuta ja hävis põllumajanduslikke hooneid 19 majapidamises. Mihkel Sildnikul Vadi külast hävisid süüdatuna taganevate saksa sõdurite poolt 19.septembril 1944.a. elumaja ja karjalaut.[2] Samas külas põletati 19. septembril 1944.a. Liisa Kosol elumaja, veskihoone ja laut.[3] August Kurikul Mõisa külast süttisid lahingute ajal laut,ait ja heinaküün, mis kõik põlesid maha.[4] Elumaja,laut ja tall põlesid täielikult Maria Randmäel Rajametsa külas.[5]

---

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim.1, s.ü. 382, l.283.
2. Samas, l. 77.
3. Samas, l. 81-82.
4. Samas, l. 112.
5. Samas, l. 114.

Fašistliku okupatsiooni ja sellega kaasneva lahingutegevuse läbi purustati ja põletati Avinurme vallas täielikult 11 elumaja, 10 lauta ning 9 viljaaita. Osaliselt said kannatada 8 elumaja, 3 lauta ja 3 aita.[1] Põllumajanduslikest masinaist purustati või muudeti kasutamiskõlbmatuiks 1 traktor ja 2 plahvatusmootorit.[2] Sõjategevuse tagajärjel hävis 58 tonni teravilja, 80 tonni heinu, 26 tonni põhku ning 2,3 ha kartulipõlde.[3] Kokku tekitas fašistlik okupatsioon Avinurme valla talupoegadele 3014764 rbl. väärtuses kahju.[4] Kariloomadest hävis 10 hobust, 1 lehm ja 9 siga.[5]

Aakre vallas tekitas fašistlik okupatsioon kahju 750329 rbl. ulatuses.[6] Hävisid 10 hobust, 61 lehma, 159 lammast ja 51 siga.[7] .Suuremat kahju sai J.Kull Aakre asundusest.Tema majapidamises hukkusid sõja tõttu hobune, 4 lehma, 4 siga ja 16 kana.[8] Leida Kukel hävisid hobune,lehm, 12 lammast,

---

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim.1,s.ü. 382, l.9.
2. Samas, l. 10-11.
3. Samas, l. 13.
4. Samas, l. 7
5. Samas, l. 6.
6. Samas. s.ü. 379. l.I.
7. Samas, s.ü. 378, l. 6.
8. Samas, s.ü. 379, l. 17.

5 kana, majapidamisriistu ja riiestusesemeid.[1] Artur Sokult võeti 2 siga, 1 lehm, 3.lammast ja 14 kana.[2] Karl Liivilt Aakre asunduses viidi ära ajal, kui ta end sõjategevuse eest metsas varjas, lehm, siga, 10 kana, 4 mesilasperet, toitaineid ja riietusesemeid.[3] August Hermanilt Põhu külas võeti ära 2 hobust.[4]

Aakre valla talupojad said kannatada ka sõjategevuse tõttu tekkinud tulekahjude tagajärjel. Linda Tinaskil Helmi külas põlesid elumaja ja laut, Hermann Tammel Pikasilla külas elumaja,laut, saun ja puukuur Liisa Künnapil samas külas hävisid elumaja,laut,ait ja teised kõrvalhooned.[5]

Aakre vallas hävis täielikult 4 elumaja, 6 lauta, 1 sigala, 8 kuuri, 2 keldrit, 4 aita ja 3 suna.[6] Külade kaupa tekitatud kahju näitab juuresolev tabel nr. 1.

Suuremat kahju said Emilie Volmer Koorvere külas, Samuel Mõtsar Põhu külas ja Simon Tuvi Rootsi külas.[7]

Ahja vallas tekitati kahju 146 majapidamises. Sõjategevuse tõttu hävis 25 hobust, 2 lehma, 41 siga, 22 lammast ja 228 kodulindu. Kogu okupatsiooni vältel hävis 8 elumaja, 4 lauta, 1 sigala, 8 kuuri, 2 keldrit, 6 viljaaita ja 7 heinaküüni.[8]

---

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim. I, s.ü. 379, l. 21.
2. Samas, l. 25-26.
3. Samas, l. 39.
4. Samas, l.41
5. Samas, l. 45,49,51.
6. Samas, s.ü. 378, l.5.
7. Samas, l. 1-2.
8. Samas, s.ü. 380, l. 6-7.

Elva vallas tõi sõjategevus kahju 221 majapidamises.[1] Täielikult hävis 12 elumaja, 15 lauta-talli, 2 sigalat, 3 kuuri, 8 aita, 5 heinaküüni ja 3 suna.[2] Loomadest hävis 180 lehma, 81 hobust, 475 siga ja 421 lammast.[3] Võrreldes teiste Lõuna-Tartumaa valdadega, oli Elva vallas sõjategevuse tõttu tekitatud kahju kõige suurem. Seda põhjustas suurem lahingtegevus nimetatud piirkonnas.

Kiidjärve vallas tekitati fašistliku okupatsiooni ajal materiaalset kahju 284 kodanikule.[4] Täielikult hävis 5 elumaja, 5 lauta, 1 sigala, 3 aita-kuivatit, 5 heinaküüni ja 18 muud põllumajanduslikku hoonet.[5] Samas vallas võtsid fašistid 8,mail 1944.a. Alfred Timuskilt hobuse.[6] Sõjategevuse tõttu hävisid Daniel Kukel, Joonas Kapil ja Elfriede Redelil hobused.[7]

Fašistliku okupatsiooni ajal hävis Kuuste vallas täielikult 15 elumaja, 31 lauta-talli, 11 sigalat, 3 lambalauta ja 5 kanalat. Peale selle said sõjategevuse tõttu kannatada ja hävitati või vigastati osaliselt 33 elumaja, 30 lauta-talli, 3 sigalat ning 1 lambalaut.[8] Loomadest hävis 71 hobust, 113 lehma, 681 siga, ja põrsast ning 465 lammast.[9] Suurematelks kahjusaajateks osutusid Johannes Pruus Unikülast, Aleksander Klaas ja August Palla Mõra külast ning Meeta Lentso Kõrkkülast.[10] Kuuste vallas tekitati kahju 256-le

---

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim. I, s.ü. 383, l. I-5.
2. Samas, l. 6.
3. Samas, l. 7.
4. Samas, s.ü. 392, l. 3 ja 5.
5. Samas, l. 6.
6. Samas, l. 22.
7. Samas, l. 22, 52-53, 250-25I, 36I-362.
8. Samas, s.ü. 398, l. 8.
9. Samas, l. 9.
10. Samas, l. 5-6.

majapidamisele.[1]

Kaarepere vallas võeti saksa sõjaväe käsutusse ja hukkus lahingtegevuse ajal 7 hobust, 12 lehma ning 23 siga.[2] Peale selle hävitati elumaju ja majapidamishooneid.Suuremateks kahjusaajateks osutus August Meos Kärksi külast, kellel hävisid elumaja ja kõrvalhooned.[3] Kärksi külas hävis sõjategvuse tõttu veel Karl Olevi elumaja koos kõrvalhoonete ning majapidamiskraamiga.[4] Oskar Aunamal Nava külast hävis elumaja koos kõrvalhoonetega. Hukkusid 2 hobust, 5 siga, 7 lammast ja majapidamisinventar.[5] Fašistide ja nende käsilaste poolt pandi röövimisi toime Voldemar Traksile ning Eduard Villale Kassinurme külas ja Mihkel Kimmelile Nava külas. Neilt võeti hobuseid, veiseid ning majapidamisesemeid.[6]

Sõjategevuse piirkonnaks kujunes Kasepää vald. Lahingud 1941. ja 1944.aastail, samuti saksa okupatsioon hävitasid siin 25 hobust, 21 lehma ja 52 siga.[7]

Lohusuu vallas hävis 8 hobust, 5 lehma ja 40 siga.[8] Laiuse vallas hävis ja rööviti 6 hobust, 2 lehma ja 21 siga.[9] Sadala vallas võeti elanikelt või hävisid lahingtegevuse tõttu 57 hobust, 8 lehma ja 46 siga.[10] Vaimastvere vallas

---

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim. 1, s.ü. 398, l.1ja 4.
2. Samas, s.ü. 387, l.8
3. Samas, l. 28-29.
4. Samas, l. 41-42.
5. Samas, l. 31-32.
6. Samas, l. 60,64,84.
7. Samas, s.ü. 390, l.15.
8. Samas, s.ü. 402, l.5.
9. Samas, s.ü. 401, l.4.
10. Samas, s.ü. 428, l.9.

hävis 13 hobust, 2 lehma ja 58 siga.[1]

Hobuseid võeti saksa vägede käsutusse Sadala valla elanikelt Karl Vildmansilt Kodisma külast, Mart Evertilt ja Johannes Mandrilt Pedasi külast, Hugo Kärdranilt Leedi asundusest,Richard Kaselt Ookatku külast,Emilie Sarapuult Laiuse-Tähkvere külast, Aleksander Pallilt Tõreda külast,August Saarelt Venekülast, Julie Malvikult Reastvere külast, Otto Vildmansilt Kodisma külast,Juhan Pajulalt Altveski külast ning Voldemar Aasmaalt ja Jaan Kadakalt Leedi asundusest.[2]

Laiuse vallas võeti okupatsioonivägede poolt hobuseid ja vahkreid Emilie Suvistelt Lehtmetsa külast ja Oskar Pärnalt Küüravälja külast.[3]

Lohusuu vallas võeti hobuseid Liisa Kokalt ja August Möldrilt.[4] Samas vallas hävisid elumajad koos kõrvalhoonetega Venekülas Ivan Šarinil, Valentin Tsarkovil,Kirill Kalinkinil, Peeter Rebrovil, Natalia Kalinkinil, Pavel Grünbaumil,Mihhail Šarnil, Nikolai Karamkovil, Maria Kalinkinil ja Aleksander Kalinkinil.Lohusuu vallas hävisid veel eluhooned Johannes Angerjärvel ja Aleksamder Mägil Vilusi külas, K.Mikkol,Jakob Sillal,Pavel Ostrovil, August Möldril, Praskovja Sokoloval, Ivan Šarinil ja Minna Jõgil Lohusuu külas.[5]

---

1. ENSV ORKA , f.R-364, nim. 1, sü. 435,l. 8.
2. Samas, s.ü. 428, l. 22, 34,38,40,42,44,66,68,76,104,156,226.
3. Samas, s.ü. 401, l. 9,19.
4. Samas, s.ü. 402, l.17,51.
5. Samas, l.9,11,13,19,21,23-25,27,29,33,47,51,63,69,93,97, 99,131, 147.

Vaimastvere vallas võeti saksa vägede käsutusse hobuseid Aleksander Aunal ja Karl Leisalul Kööla külast, Alma Annusel, August Grünverkil ja Heino Läänel Paduvere külast, August Salvel ja Helmi Karul Pöde külast.[1] Sõjategevuse tagajärjel hukkusid hooned Karl Leisalul Pöde külas, Mari Oleskil Paduvere külas ja Eduard Leichterl Selli külas.[2]

Otepää vallas tekitati kahju 148 majapidamises.[3]

Fašistid panid toime röövimisi mitte ainult sõjaolukorras, vaid seda tehti süstemaatiliselt kogu okupatsiooniaja kestel. Igale röövimisele eelnes vastav ettekääne, kas sidemete pidamine partisandega või mõnel muul viisil Suur-Saksamaale vastutöötamine. 30.jaanuaril 1944.a. sundisid saksa sõjaväelased Torma vallas Vanamõisa külas Emilie Pärjeli majalenaikke 20 minuti jooksul majast lahkuma, valasid hoone petrooleumiga üle ja süütasid selle mitmest kohast põlema. Põlesid maha elumaja ja laut. Sisse põles kogu mööbel ja majatarbed. Samad sõdurid röövisid Emilie Pärjelilt lehma,[4]

Taganemisel võtsid fašistid Torma vallast 16.sept. 1944.a. Rudolf Viljastelt jalgratta, 19.septembril 1944.a. võeti hobuseid koos vankritega, Alma Vinkmanilt ja Karl Roosilt ning Otto Sirelilt vankri, hobuserakmed ja jalgratta. Samas vallas kaotasid veel hobuseid lahingtegevuse ja röövimise tõttu Pauline Põder, Johannes Paasjärv, Anna Poom ja Aleksander Aasa.[5]

---

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim.1, s.ü. 435, l.11-12,14-15,18, 20-21, 24,29-30m 38-39.
2. Samas, l. 14-15,50,56-57.
3. Samas, s.ü. 409, l.1.
4. Samas, s.ü. 432, l.10.
5. Samas, l.26,28,30,32,63,67,73 ja 103.

1944.a. suvel, kui fašistlikud väed olid sunnitud Tartumaalt taganema, pandi toime viimane sihilik kahju tekitamine - loomade ja põllumajandusliku inventari väljavedamine evakuatsiooni korras. Evakueerimiseks käsutati loomad sundkorras koondamiskohtadesse. Tartumaa elamikud püüdsid võimalikult saboteerida ja evakuatsioonikorras loomade väljavedu takistada. Selele vaatamata evakueerimisega viidi Tartumaalt ära 472 veist, 261 hobust, 959 lammast ja 692 siga.[1] Sõjategevuse tõttu 26-s Tartumaa vallas hukkunud loomade arvu näitab tabel nr. 1.[2]

---

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim.1, s.ü. 369, l. 16.
2. Ülejäänud valdade kohta puuduvad kokkuvõtlikud andmed.

T a b e l nr. 1.

Sõjategevuse tõttu Tartumaa valdades hukkunud ja hävitatud kari.[1]

Jrk. nr.	Vald	Hukkunud loomad					
		hobused	lehmad	noorkari	sead	lambad kitsed	kodu-linnud
1.	Aakre	5	6	2	28	25	260
2.	Ahja	13	1	-	21	12	121
3.	Alatskivi	12	8	-	10	16	66
4.	Elva	6	13	20	61	28	641
5.	Jõgeva	86	50	78	279	237	1571
6.	Kaarepere	7	12	75	83	48	231
7.	Kavastu	7	6	1	7	17	21
8.	Kiidjärve	8	5	2	56	35	384
9.	Konguta	8	3	1	11	23	56
10.	Kuuste	23	16	3	123	80	986
11.	Laiuse	6	2	1	21	10	45
12.	Laeva	24	41	31	116	139	833
13.	Nõo	6	6	2	51	43	406
14.	Otepää	19	17	8	56	42	732
15.	Pala	1	-	-	-	-	-
16.	Peipsiääre	12	-	-	2	-	25
17.	Rannu	9	6	9	44	59	467
18.	Rõngu	9	20	6	113	89	1209
19.	Ropka	17	18	14	153	49	1224
20.	Sadala	57	8	6	46	33	196
21.	Torma	2	8	2	-	1	27
22.	Tähtvere	11	34	18	97	118	752
23.	Vaimastvere	13	6	6	58	34	441
24.	Veski	2	6	-	7	5	152
25.	Voore	4	7	2	11	13	53
26.	Äksi	6	19	1	43	31	541
K o k k u		392	318	288	1497	1187	11440

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim.1, s.ü. 21,l.99-100.

Kahekümne neljas Tartumaa vallas hävis täielikult 191 elumaja, 181 lauta, 68 talli, 41 sigalat, 10 kanalat, 128 viljaaita-kuivatit, 3 kasvuhoonet, 1 vesiveski, 9 traktorit, 2 veoautot, 3 sõiduautot, 2 iseliikuvat aurumasinat, 2 plahvatusmootorit, 59 külvimasinat, 103 heinaniitjat, 46 viljalõikajat, 1156 vankrit ja 362 rege.[1]

1944.-1945.a. Erakorraline Komisjon tegi kindlaks, et fašistide ja nende käsilaste poolt tekitati Tartumaal kolme okupatsiooniaasta kahju 3009 perekonnale 225 316,4 tuhande rubla väärtuses.[2] Purustati 1107 eluhoonet üldmahuga 357173 m^3 , 1783 kõrvalhoonet üldmahuga 359542 m^3, Riisuti ja veeti Saksamaale 6330 põllumajanduslikku masinat ning seadet. Saksa sõjaväe vajaduste rahuldamiseks ja normikohustuste täitmiseks võeti elanikelt sundkorras ning veeti välja 1098 hobust, 1482 lehma, 798 noorkarilooma, 3738 siga, 3681 lammast ja kitse ning 22327 mitmesugust kodulindu.[3]

Kui 1944.a. kahurimürin Narva rindelt kuulutas ajutiselt okupeeritud Nõukogude Eesti vabanemist, hakkas fašistide käsilaste hulgas tekkima kõhkluse meeleolusid. Osa neist püüdis endise agarusega täita oma peremeeste käske, kuid leidus ka neid, kes hakkasid otsima võimalusi korraldustest kõrvalehiilimiseks. Viimastele tuli peremeestel aadrit lasta. Nii karistas 1944.a. kevadel Tartu piirkonnakomissar Avinurme valla Piilsi küla põllumajandusjuhti Madis Karu, kes ei tahtnud oma tööülesandeid täita.[4]

---

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim. 1, s.ü. 21, l. 102-103.
2. Samas, s.ü. 37, l.47.
3. Samas.
4. Samas, sü. 382, l. 249.

Kõik eespool kirjeldatu oli Tartumaa talupoegadeke tekitatud otsene materiaalne kahju. Peale selle oli palju kaudseid kahjusid, mis laostasid põllumajandust. Kogu okupatsiooniaja vältel oli takistatud tootmine kehvikute ja keskmike majapidamistes. Kohustuslikud põllumajandussaaduste müüginormid olid neile majapidamistele ülejõukäivad, mille täitmisega tuli ära anda ka järgmise aasta viljaseeme. Seemne puuduse tagajärjel kasvas harimata ja söödistunud maade pind.

Põllumajanduses valitses sellel ajal põhiliselt käsitsitootmine. Mitmesuguste hoogtööpäevakute sesseseadmisega kisti töökäsi eemale põllumajanduslikest töödest ja suunati inimesi metsa ja mullatöödele, millel põllumajandusliku tootmisega mingisugust seost ei olnud. Sellega tekitati kaudset kahju põllumajanduslikule tootmisele. Kaudset kahju põllumajandusele tekitas asjaolu, et palju mehi oli seotud sõjategevusega või varjusid fašistlikku armeesse mobiliseerimise eest metsades ega saanud osa võtta tootmisest.Peale selle oli palju elanikke mõrvatud, vahistatud või Saksamaale küüditatud.

Tunduvalt vähenes külvipind .Täielikult jäi seisma maaparandus ja põlluviljakuse tõstmine Kanti laiali ja hävitati põllumajanduslikku inventari ning tööloomi. Niisuguses laosutunud olukorras tuli peale Tartumaa vabastamist hakata siin ümber korraldama põllumajandust, millest tänapäeval on saanud kõrge sotsialistliku tootmisega majandusharu.

3. Kultuuri-ja hariduselu laostamine ning sellele tekitatud materiaalne kahju.

Eesti territooriumi muutmisega Saksamaa koloonikas ei tahtnud fašistid eesti rahvale alles jätta tema kultuuri Igasuguste rahvuskultuuri avalduste ärahoidmiseks seati sisse rangeim kontroll. Fašistlikud röövvallutajad püüdsid kõikjal rakendada oma eesmärkide täitmisele hitlerismi positsioonidele asunud kodanlikke natsionaliste. Raadio, kirjanduse, ajakirjanduse, kino ja hariduselu üle seati sisse ramge kontroll. "Eesti omavalitsuse" salajases ringkirjas 9.dets. 1941.a. anti korraldus kõrvaldada raamatukogudest kõik nõukogude kirjandus alates 1917.aastast, kõik kommunistlik kirjandus, vaatamata sellele, kus või millal ta oli ilmunud; 1933.aastast alates inglise ja prantsuse kirjandus; 1940-1941.a. Eestis ilmunud kirjandus; ükskõik millises keeles ilmunud juudi kirjandus; 1933.a. Saksamaal emigreerunud kirjanike teosed ja ükskõik millises keeles ilmunud saksavaenulisэ tendentsiga kirjandus.[1]

Okupandid asutasid kunstiväärtuste riisumiseks ja väljaveoks Baltikumist erilise staabi eesotsas riigiminister Rosenbergiga. Piiramatult veeti Eestist välja kunstitooteid, lõhuti ning laostati kultuuri mälestusmärke. Nii saadeti ajutiselt okupeeritud Eestist Saksamaale üle 10000 kunstiteose.[2]

---

1. L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn 1966, lk. 167.
2. Samas.

Kunstiväärtuste täiendava väljaveo kohta Eestis anti korraldus 23.augustil 1944.a., kus öeldakse "21.augustil 1944.a. nõudis reichsleiter Alfred Rosenberg peaoperatiivjuhilt Friedrich Schüllerilt (reichsleiter Rosenbergi operatiivstaap) ettekannet käesoleval ajal olemasolevate võimaluste kohta)da-aladelt kultuuriväärtuste evakueerimiseks. Selle ettekande põhjal võttis reichsleiter vastu otsuse viia oma operatiivstaabi jõududega Ida-aladelt välja tähtsamad kultuuriväärtused, kuivõrd see on tegevvägede huvidele kahju tekitamata võimalik. Eriti tähtsaks pidas reichsleiter järgmisi väärtusi... Tallinna linna arhiiv, Eesti Kirjameeste Seltsi fondid, "Mustapeade Klubi" ja Raekoja väikesed fondid, Luterlaste konsistooriumi ja Püha Nikolausi (Niguliste) kiriku fondid. Tartus: Ülikooli raamatukogu, Järlepa,Vadja, Weissensteini (Paide), Lahmesi mõisates asuvad fondid. Väljavedamise organiseerimine pannakse operatiivjuhile Schüllerile kui reichsleiter Rosenbergi operatiivstaabi "Ida" keskgrupi ülema kohustetäitjale".[1]

Ametlikuks keeleks sai Eestis saksa keel. Eesti keelt kasutati kohaliku tähtsusega ametiasutustes, eriti maal. Asustatud punkte ja tänavaid nimetati nii eesti ,kui saksa nimedega. Tartu ametlikuks nimeks sai Dorpat, nagu see oli olnud kunagi saksa parunite ajal. Eesti keelt peeti "mahajäänud" ja "madala" kultuuritasemega rahva keeleks. Sellest

---

1. V.t. L.Barkov,Mõrvarid ei pääse karistusest,Tallinn 1966, lk. 167-168.

tingituna ei peetud soovitavaks tõlkida Goethe "Fausti" eesti keelde, kuna see keel olevat nii vaene, et ei luba saksa suurkirjaniku teose õiget mõtet hästi edasi anda.[1]

Esimesel nõukogude aastal hakkas Eestis kujunema üheks kesksemaks kunstiväärtuste säilitamise kohaks Tartu Kunstimuuseum.See rajati 1940.a. Tartus tegutsenud kunstiühingu "Pallas" poolt. Kunstiühing "Pallas" oli kogunud Eesti kunstnikelt 126 teost, mis nüüd muuseumile üle anti ja moodustasid selle alusvara.Algul jäi asutatud muuseum Tartu linna TSN Täitevkomitee finatseerimisele. 1941.a. allutati ta Eesti NSV Kunstide Valitsusele ja selles süsteemis kavatsetigi Tartu Kunstimuuseumist välja kujundada 20.sajandi moodne muuseum eesti skulptuuri,rakenduskunsti, maali ja graafika osakondadega.[2] Muuseumile anti kasutamiseks avarad üüriruumid Tartus, Suurturg 3. 21.juunil 1941.a. ,seega päev enne sõja puhkemist, avati siin ßaiendatud ekspositsioon.Seda aga laiemale üldsusele tutvustada ei jõutud seoses okupatsioonivägede Tartusse sissetungimisega.

Muuseumitöötajate initsiatiivil 1941.a. sügisel seati uuesti üles ekspositsioon, kuid saksa võimude poolt keelati selles, kõigi nõukogude võimule sümpaßiseerinud eesti kunstnike tööde esitamine ja väljapanek.[3]

I. L. Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn I966, lk. I68.

2. ENSV ORKA, f.R-364, nim. I, s.ü. I28, l.33.

3. Samas, l. 34.

"Propaganda Staffel Estland" Tartu osakonna juhataja dr. Mühlhoffi poolt keelati nn. "mandunud" kunstnikeks tembeldatute (mõeldi progressiivsete ühiskondlike vaadetega kunstnikke) teoste näitamine publikule ning konfiskeeriti 2 maali Berliini Propagandaministeeriumi käsutusse ja viidi Saksamaale.[1]

Tartu Kunstimuuseumi tegevus katkestati väli-komandant major Gosebruchi käskkirjaga 19.jaanuarist 1943.a. nr. 817, mille alusel nõuti kiiresti senistest ruumidest väljaminekut.[2] Uued ruumid Lai t. 17 langesid aga linnale teostatud pommirünnaku ohvriks.

Okupatsioonivõimude laastava poliitika ja sõjategevuse kaudu tekitati Tartu Kunstimuuseumi fondidele alljärgnevat materiaalset kahju:

1. "Propaganda Staffel Estland" poolt 28.sept. 1941.a. konfiskeeritud teosed - 41000 rbl. väärtuses.

2. Vastastikuse sõjategevuse läbi 1943.-1944.a. täielikult hävinud kunstiteosed - 8721000 rbl. väärtuses.

3. Vastastikuse sõjategevuse läbi 1943.-1944.a. osaliselt hävinud ja vigastatud kunstiteosed - 10162540 rbl. väärtuses.

4. Vastastikuse sõjatagevuse läbi 1943.-1944.a. vigastatud ja hävinud pildiraamid - 36050 rbl. väärtuses.

5. Vastastikuse sõjategevuse läbi 1943.-1944.a. hävinud ja vigastatud tarbemööbel - 7 430 rbl. väärtuses.

---

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim. I, s.ü.I28, l. 34. Maalide nimetusi arhiivimaterjalid ei kajasta.
2. Samas.

6. Varade evakuatsiooniga seotud kulud - 6000 rbl. väärtuses.[1]

Kokku tekitas fašistlik okupatsioon ja sellega esilekutsutud sõjategevus Tartu Kunstimuuseumile materiaalset kahju 18974 020 rbl. väärtuses.[2]

Eesti NSV-s ainulaadseks ja rikkamaks oli nii fondide hulga, kui esemete, materjalide ja kogude rikkumise ning ulatuse poolest Tartus asuv Eesti Rahva Muuseum. Hoone kohandati muuseumi vajadustele 1922.-1927.a. ja oli tähelepandav küllalt rikkaliku arhitektuurilise väljatöötluse poolest ning moodustas Raadi arhitektuurilis-pargilise ansambli südamiku.[3]

Eesti Rahva Muuseumi kogud olid võrdlemisi suured ja mitmekesised.Nii säilitati seal etnograafilisi esemeid kodumaalt 48351, teiste soome-ugri rahvaste juurest kogutud 1342 ja võõrasrahvastelt saadud 3057 nimetust.Peale nende asus muuseumis kultuuriloolisi esemeid 8740 ja kunstiesemeid 3 620 tükki. Etnograafiline arhiiv sisaldas 31879 ning topograafiline arhiiv 13459 lehekülge mitmesuguseid materjale. Ülemaalise korrespondentide võrgu kaudu oli kogutud ning talletatud 66078 lehekülge vastuseid. Muuseumi fotokogud sisaldasid üle 60000 foto.[4] Eesti Rahva Muuseumi hoone süttis linna pommitamisel saksa kahurväe poolt 1944.a. augustis ja põles täielikult maha.[5]

---

1. ENSV ORKA, f. R-364, nim. I, s.ü.I28, l.35.
2. Samas,
3. Samas, l. 2.
4. Samas.
5. Samas, l. 4-5.

Osa muuseumi kogusid hävis tulekahjus ja saksa vägede rüüstamise tulemusena. Eesti Rahva Muuseumile tekitatud materiaalne kahju on järgmine:

1. Hävinud muuseumi varade väärtus osakondade kaupa:

a) Etnograafilised kogud:

1) Tekstiilid - 8447200 rbl.

2) Ehted - 2602100 rbl.

3) Puitesemed ja tööriistad - 1200800 rbl.

b) Kultuuriloolised kogud kokku - 7730 rbl.

c) Raamatu ja fotokogu - 489000 rbl.

d) Muuseumi väljaanded - 40600 rbl.

e) Muuseumi sisustus ja vallasvara - 1771000 rbl.[1]

1775.a. puhkes Tartus suur tulekahju, mis hävitas enamiku hooneid, raekoja ja kõik üle Emajõe viivad sillad.[2] Peale selle hakati Tartusse ehitama rohkem kivimaju.Kujunesid välja mitmed omapärased arhitektuurilised ansamblid nagu raekoja väljak koos Kivisillaga, Kaubahoov koos Barclay de Tolly mälestussamba ja väljakuga, Ülikool oma hoonete ja Toomemäega, Raadi loos koos pargiga ning "Vanemuise" teatri-hoone ühes selle ümbrusega. Fašistlike röövvallutajate poolt esilekutsutud sõjategevusega said kõik nimetatud ansamblid ja nendega koos vastavad ehitused kannatada ning suurem osa nendest hävitati.

I. ENSV ORKA, f. R-364, nim. I, s.ü. I28, l. 4-5.

2. Album, Tartu, Tallinn I960, lk. II.

Oma ehituskunstilt esindas Tartu Kaubahoov uusklassitsismi. Kaubahoovil oli nelinurkne keskõu ümbritsetud neljakümne reaspoega, mida väliskülgedelt piirasid sammaskäigud.[1] Kogu ehitus põles 1941.a. suvel sõjategevuse ajal ja selle varemed lammutati okupatsioonivõimude korraldusel. Kaubahoovi hävimisega tekkinud materiaalne kahju moodustab 38490 000 rbl.[2]

Peale hiidtulekahju tegi keisrinna Katariina II korralduse kivist silla ehitamiseks Emajõele. Suurtest graniitplokkidest, mille kinnitus- ja ehitustööd nõudis pidevalt arvukaid töökäsi ja hoolikat teostamist, valmis sild 1784.a. Silla ehitamisel matkiti arhitektuurilisi eeskujusid Peterburi klassitsistlikus stiilis teostatud ehitustelt. Eriti rakendati seda sillale antiikkaarte liitmisega. Hea ja omapärase väljanägemise andsid sillale arkaadid, lamedad pilastrid ja rõhuv talastik, mis olid valmistatud erakordses massiivses töödelduses. Silla ilu täiendasid kandekettide dekoratiivsed kaared. Aastatega sai Kivisild Tartule tuttavalt iseloomustavaks, andes raekoja väljakule tervikliku ilme ja maalilise rõhu. Kivisilla kunstiline väärtus seisnes veel selles, et ta esindas Eesti NSV territooriumil ainulaadset stiilikindlat silda.[3] See hindamatu kunsti-ja kultuuriväärtus tuli purustada 1941.a. juulis fašistlike vägede tõkestamiseks Emajõel. Silla täielikult hävinud mahu suurus moodustas 2450 m^3.[4]

---

1 ENSV ORKA, f. R-364, nim. 1, s.ü. 127, l.18.
2 Samas, l. 9.
3. Samas, l. 19.
4 Samas.

Unikaalseid arhitektuurilisi ja kunstiväärtusi paiknes Tartu kirikus, millest enamik kas hävitati või said tugevasti kannatada. Saksa suurtükiväe tulistamise tagajärjel hävis tulekahjus 26. augusti ööl 1944.a. Jaani kirik, mis oli ehitatud XIV sajandil gooti stiilis kolmelöövilisena.Kiriku läänepoolses osas asus massiivne torn kiivriga ning kirik etendas linna üldpildis olulist osa ,sest asetses Tartu vanalinna südames, mis vaatamata korduvatele tulekahjudele ja ümberehitustele oli säilitanud vanapärase ilme.[1] Koos kirikuhoone hävimisega hävis seal ka hinnalisi kultuuriväärtusi nagu kunstipäraselt ehitatud orel, L. Maydelli altarimaal jt. kunstiväärtusi.

Eesti ehitusmälestiste hulgas oli Maarja kirikul silmapaistev koht seoses vormide ilu, fassaadi monumentaalsuse ja tähtsusega linnapildis.[2] Hoone koosnes suurest ruumist, mille ees kerkis kõrge fassaad. Fassaadi peal asus kahekordne terava kiivriga torn.[3] Maarja kirik hävis sõjategevuse ajal 1941.a. suvel. Kirikus hävinud kunstiväärtustest oli kõige hinnatavam orel.[4]

---

1. ENSV ORKA, f. R-364, nim. I, s.ü. I26, l. I3.
2. Samas, l. 7.
3. Samas, l. IO.
4. Samas.

26. augusti ööl 1944.a. süttis saksa kahurväe tulistamise tagajärjel Paulus kiriku hoone. See oli üheks ilusamaks uue aja ehituseks Tartu linnas. Ehitusele andis iseloomuliku ilme torn, mille müürid ahendusid ülespoole kerkides kõverjoones. Kunstiväärtustest hävis kirikus A. Adamsoni marmorgrupp "Kristus Maarja-Magdaleena ja pimedaga", mille väärtust hindasid eksperdid 2000000 rublaga.[1]

Kannatada said sõjategevuse läbi hauakabelid Jaani koguduse surnuaial ja kirjanik A,Kitzbergi hauamonument Maarja koguduse surnuaial.[2]

Eespool loetletud hoonetest ja monumentidest olid kõik peale Pauluse kiriku riikliku kaitse all kui arhitektuuri mälestised.[3]

Aastatega oli Tartu kujunenud Eesti haridus- ja kultuurielu keskuseks. Eesti teatriajaloos etendab Tartu tähtsat kohta.Seda täiendas rahva poolt kogutud rahaga 1904.-1906.a. soome arhitekti Armas Lindgreni projekti järgi ehitatud "Vanemuise" teatri ja kontserdihoone, mis oli ka ainukeseks Põhjamaa "Jugendstiili" esindajaks Tartus. Hoone hävis 1944.a. augustis saksa suurtükiväe poolt tulistatud süütemürskudest tekitatud tulekahjus.[4]

Enamik vanematest Tartu linna hoonetest püstitati peale 1775.a. tulekahju varaklassitsistlikus stiilis. Linnaelu intensiivne areng 19.sajandi algu seoses ülikooli

---

1. ENSV ORKA, f. R-364, nim. I, s.ü. I26, l. I7.
2. Samas, l. 6.
3. Samas.
4. Samas, s.ü. I52, l. 21.

uuestisünniga tõi kaasa süstemaatilise ja ühtlase arhitektuurse stiili järgi teostatud linna ülesehituse perioodi.[1]

Fašistlike röövvallutajate poolt esilekutsutud sõjategevuse tagajärjel hävisid arhitektuurilis-kunstilise väärtusega elumajad Suurturg 3,12,13, Lossi 1., Aleksandri t.11, Auriku t.2, Kalda t.1.Uueturu t.1 ja Ülikooli t. 34.[2] Kõik nimetatud hooned kuulusid linna tähtsamate arhitektuuriansamblite koosseisu.[3]

Suurturg 3 asunud maja ehitati 18.sajandi lõpul ja oli teistest kaasaegsetest tunduvalt esinduslikum, monumentaalsem ning väljendas oma lihtsa ja rahuliku kujuga puhtamaid klassitsistlikke elemente, kui teised samaaegsed. Asudes linna peatänava ja Suureturu nurgal ning vis - à - vis teise samasuguse ehitusega (Suurturg 6) oli sellel hoonel Raekoja väljaku ansamblis oluline positsioon. Ainukese hoonena, mis asetses viiluga Raekoja väljaku poole, oli maja Suurturg 13. See maja esindas Alam-Saksa viilmaja tüüpi, milline oli olnud iseloomustavaks väljaku algupärasele kujundamisele. Majal olid varaklassitsism ehiselemendid ja ta püsis olulise koostisosana Raekoja väljaku ansamblis.[4]

Kunstipärast viilehitist esindas Lossi t. 1 maja säilunud ainukese kunstipärase viilu kujunduse näitena Tartus, omas maja linna ehitusajaloos silmapaistva koha.[5]

---

1. ENSV ORKA, f. R-364, nim. I, s.ü. 152, l. 6.
2. Samas, l. 7.
3. Samas, s.ü. 127, l. 13-14.
4. Samas, l. 13.
5. Samas, l. 13.

Idapoolseid eeskujusid linna esinduslikumate hoonete hulgas matkis maja Aleksandri t. 41. Selle maja brosseeritud nurgad,pilastrid ja aknaid ümbritsev lame ning lai raamistik ja akende kaares lõige näitasid kahel-damatuid sidemeid Peterburi ehitusstiiliga.[1]

Hävinud hoonetest olid iseloomulikumad Auriku t.2, Kalda t. 1, Uueturu t.1 ja Ülikooli t. 34. Enam-vähem üht laadi uhkeid korintose või voolavaid joonia kapiteele omavate pilastritega,dekoratiivsete simsidega,akende vahel ristkülikulistel õnarustel akantusornamendid, medaljongid, lyra motiiv või muud rikkalikud sukktäidised. Nii moodus-tasid need hooned linna üldilmes olulise grupi.[2]

Lahingtegevuse ajal puhkenud tulekahju taga-järjel hävisid 1941.a. juulis eespool nimetatud elumaja-dest Suurturg 12, Lossi t.1, Kalda t.1, Uueturu t.1 ja Ülikooli t. 34.[5] Ülejäänud hooned hävisid 1944.a. augustis sõjategevuse tagajärejl.[3]

I. ENSV ORKA, f. R-364, nim. I, s.ü. I27, l.I5.
2. Samas, l. I6.
3. Samas, l. 7.

T a b e l nr. 1

Hävinud kunstipäraste hoonete ja ehituste loetelu ning nende hävitamisega tekitatud materiaalne kahju.[1]

Jrk. nr.	Ojekti nimetus	Objekti maksumus ekspertiisikomisjoni otsusel 1945.a. hinnetes rbl.
1.	Kaubahoov	38 490 000
2.	Suurturg 3	9 571 000
3.	Suurturg 12	3 374 800
4.	Suurturg 13	1 943 000
5.	Auriku t. 2	2 088 300
6.	Ülikooli t.34	806 600
7.	Lossi t.1	1 587 300
8.	Aleksandri t.11	1 043 500
9.	Kalda t.1	1 882 000
10.	Uueturu t.11	460 700
11.	Kivisild	18 375 000

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim.1, s.ü. 127, l.9.

Tartu Ülikoolis langesid hävitamise ja riisumise objektiks paljude laboratooriumide, kabinettide ja uurimisinstituutide hinnalised õppevahendid. Viidi ära geograafilise observatooriumi sisustus, sealhulgas Golitsõn-Viilipi süsteemi hinnalised seismograafid, Ettingeni anemomeetrid, suur osa agrokeemia, keemia, füüsika, geodeesia ja teiste laboratooriumide sisustusest. Okupandid vedasid välja Raadi õppe-katsemajandi tehnilise inventari , 2 kinoaparatuuri komplekti, 181 mikroskoopi, 37 kirjutusmasinat ja palju mitmesugust muud vara. Selleaegne ülikooli rektor E.Kant omastas Tartust põgenemisel ülikoolile kuuluva plaattina, kuldesemed ja suure kollektiooni vanu kuldmünte.[1]

Peale selle kavandasid fašistid ulatuslikku ülikooli varade riisumist, mis pidi lõppema Tartu Ülikooli likvideerimisega. Idaalade riigikomissari teadusliku nõuniku asetäitja Dulfer tegi kindralkomissariaadi kultuurpoliitilise osakonna juhataja Weissi ja Võrus asuva armeeülemjuhataja juuresolekul 16.märtsil 1944.a. otsese ettepaneku ülikooli juhtkonnale kogu ülikooli üleviimiseks Tartust Königsbergi.[2] Ülikooli teaduskondade õppejõudude üldkoosolekuil lükati see ettepanek tagasi. Õppejõudude vaheleastumine sundis fašiste ja nende käsilasi ülikooli evakueerimise ja likvideerimise tähtaega pikendama. Selle asemel algas ülikooli

---

1. L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn 1966, lk. 168.
2. J.Kalits, Mõningaid märkmeid Tartu Riikliku Ülikooli arengust, Minevik ja tänapäev, Tallinn 1960, lk. 341.

varade hajutamine üle kogu okupeeritud Eesti territooriumi. Esialgseteks paigutamise kohtadeks olid Aru, Lustivere, Lahmuse Tuusti, Vadja ja Valtsa mõisahooned ning Pilistvere kirik. Nii paigutati Ülikooli raamatukogu kultuuriloolisest osakonnast 25 kastitäit raamatuid, nende hulgas 83 käsikirjade kogu Kreutzwaldi, Janseni, Koidula, Jakobsoni, Kitzbergi jt. töödega Aru mõisa.[1] Hiljem püüti varadele leida selliseid paigutamiskohti, kust oleks neid olnud kergem sobival momendil väljapoole Eesti piire toimetada.

Okupantidel oli kavas evakueerida Saksamaale Tartu Ülikooli raamatukogu. Tänu raamatukogu juhataja Weltmanni ennastsalgavale tööle, ei suutnud okupandid oma plaane täita. Tartust viid ära ligikaudu 10% raamatuist. Sakslased kavatsesid raamatukogu Königsbergi evakueerida. Selleks seisid vastu ülikooli õppejõud ja teenistujad. Järgnevalt moodustati komisjon, kes pidi raamatukogu sõjategevuse eest evakueerima Viljandimaale Lahmuse ja Tuusti mõisatesse. Evakueeriti umbes 70000 köidet, nende hulgas täielikult Baltika osakond, ligikaudu 10000 köidet, käsikirju, haruldasi venekeelseid raamatuid, teoseid ühiskonnateaduste valdkonnast jt. Osa teoloogilise sisuga kirjandust toimetati usuteadlaste poolt Rõngusse. Sellele järgnes okupantide korraldus kõrgema väärtusega raamatute saatmiseks Saksamaale. Nõuti suure väärtusega G.von Kügelgeni poolt maalitud Goethe portree väljaandmist. Raamatukogu juhataja Weltmann juhtis raamatute pakkimist ja aitas takistada väärtuslikuma kirjanduse

---

1. J. Kalits, Mõningaid märkmeid Tartu Riikliku Ülikooli arengust, Minevik ja tänapäev, Tallinn 1960, lk. 342.

laialivedamist. Selleks pakkis väärtuste asemel 9 kasti väärtusetut kirjandust. Et põgenevad sakslased ei saaks raamatukogu hävitada ega väärtusi laiali tassida, ei lahkunud Weltmann koos abikaasaga 1944.a. juulis-augustis 4-nädala jooksul raamatukogust, hoolimata sellest, et raamatukogu hoone sai kahuritules mitmeid tabamusi.[1]

Sõja tagajärejl said kannatada ülikooli hooned. Nendest hävis 19, sealhulgas Veterinaaria Instituudi hoone, ülikooli apteek ja õppe-katsemajand Raadil.[2] Peale selle tekitati kahju Botaanikaaia hoonetele, Zooloogia ja Geoloogia Instituudi hoonele ning Tähetornile.[3]

Mitmesuguste mobilisatsioonide ja teiste saksa armeesse värbamise võtete tagajärejel vähenes pidevalt üliõpilaste ja õppejõudude arv. Õppejõudude arv vähenes ka vallandamiste tagajärjel. Saksavastasuse pärast kõrvaldati õppejõu kohalt prof.A.Saareste ja doktor O.Loorits. Viimane saadeti karistuseks Tartust välja.[4] Fašistliku okupatsiooni algul vallandati õppejõududest G.Rägo, N.Rägo, H.Kadari, P.Tarvel, A.Koort ja A.Humal.[5]

---

1. Võitlus ENSV TRÜ pearaamatukogu eest, Uus Postimees nr. 20, 21.oktoobril 1944.a.
2. J.Kalits, Mõningaid märkmeid Tartu Riikliku Ülikooli arengust,Minevik ja tänapäev, Tallinn 1960, lk. 340-341. ja ENSV ORKA,f.R-364,nim.1,s.ü.128, l. 2.
3. Samas, lk. 340.
4. S.Siinur, Tartu Ülikool saksa okupatsiooni surve all, Uus Postimees nr.7,24.sept. 1944.a.
5. J.Kalits,Mõningaid märkmeid Tartu Ülikooli arengust, Minevik ja tänapäev, Tallinn 1960, lk.342.

1942.a. kehtestati kord, et need, kes ülikoolis õpivad, või tahavad seal õppida, peavad läbi tegema aastase "tööteenistuse" või teenistuse saksa armees.Selle mittesooritamise tõi endaga kaasa eksmatrikuleerimise ülikoolist. Nii eksmatrikuleeriti ülikoolist sellel põhjusel rektori käskkirjaga 14.jaanuarist 1944.a. 698 üliõpilast.[1] 1944.a. mobiliseeriti kõik, keda oli vähegi võimalik kasutada.Selle tagajärjel muutus üliõpilaste arv niivord väikeseks, et paljudes osakondades, jäid loengud ära ja semester tuli aprillis katkestada.[2]

Kogu okupatsiooniaja olid õppimis-ja töötingimused Tartu Ülikoolis väga rasked. Tunti alalist puudust küttest ja toitaineist,Küttepuuduse tagajärjel lõhkes veetorustik paljudes ruumides ning vee külmumise tagajärjel torustikus, olid instituudid ja kliinikud nädalate ning kuude kaupa ilma veeta.[3] Üliõpilassööklas oli terav toiduainete puudus. Nii ei jatkunud seal alati jahugi, rääkimata lihast või lihasaadustest.[4]

Fašistid tahtsid välja vedada Tartu haiglate sisustuse. Nii toimetati nad evakueerimise esmärgil Haapsalusse I Haavakliiniku, I ja II Sisehaiguste Kliiniku, Naiste Kliiniku, Radioloogia Kliiniku, Silma-ja Kõrvakliiniku, Tartu Linna Suu-ja Hambapolikliiniku,Ortopeedia Kliiniku

---

1. J. Kalits, Mõningaid märkmeid Tartu Riikliku Ülikooli arengust, Minevik ja tänapäev, Tallinn 1960, lk. 343.
2. Samas, lk. 344.
3. Samas, lk. 345.
4. Samas, lk. 346.

ning Närvikliiniku sisustuse ja meditsiinilise personali. Peale Haapsalu vabastamist Nõukogude armee poolt toodi haiglate sisustus ja meditsiiniline personal Tartusse tagasi.[1]

Hitlerilikud võimumehed olid arvamusel, et eesti rahvale pole vaja mingit kirjandust. Tallinnas ja Tartus kutsuti ellu kaks eesti kirjastuskeskust, ent nende tegevus asetati kitsaste raamide vahele. Kirjastuste tegevuskavad kinnitati saksa võimude poolt .Riias kinnitati tavaliselt 30-40-st käsikirjast 4-5. Tagasi jõudsid need alati suure hilinemisega.[2]

Esitatud käsikirjade kohta kehtis nii range tsnsuur, et isegi Tartu Ülikooli teaduslike väljaannete sarja "Acta et Commentationes" jaoks määratud teostest lükati mitmed rangete tsensorite poolt tagasi. Päevavalgust nägid ainult mõned praktilise elu seisukohast vajalikud käsiraamatud nagu "Loomatervishoiu käsiraamat" jt.[3]

Fašistid ja nende käsilased ei omistanud mingit tähelepanu üldharidusele. Koolides lühendati õppeaastaid niipalju, kui seda oli võimalik teha. Nii algas Tartumaa koolides õppetöö 1941.a. hilissügisel ja õppeaasta kestis 16.maini 1942.a. Järgmine õppeaasta kestis 12.oktoobrist kuni 7.maini ja 1943/44.õppeaasta 18.oktoobrist 25.märtsini.[1]

---

1. L.Kerge, Ülikooli evakueeritud varade tagasitoomine Haapsalust lõpetati, Uus Postimees nr. 22,24.okt. 1944.a.
2. P.Tarvel, Kultuuripoliitikast saksa okupatsiooni aastail, Uus Postimees nr. 23,25.okt. 1944.a.
3. Samas.
4. V.Ambos, Vaimastvere kooli ajalugu aastail 1944-1966, diplomitöö, Tartu 1967, lk. 9.

Koolid kannatasid õpikute, kirjutusvahendite, paberi, kütte ja valgustuse puuduse all. Riietuse ja jalanõude puuduse tõttu oli kehvikute lastel kooliskäimine häiritud või hoopis-ki takistatud. Okupandid võtsid koolihooneid oma vägede majutamiseks. Seega oli linnades mitu kooli paigutatud ühte hoonesse ja igaüks neist oli sunnitud töötama ülepäeviti Õppimistingimused Tartu koolides halvenesid veelgi 1943/44 õppeaastal. Koolid töötasid ülepäeviti kolmes vahetuses, kus-juures tunni kestus oli 30 minutit. Mõnes hoones töötas neli kooli korraga.[1]

Selleks, et fašistlikul propagandal oleks noorsoo hulgas rohkem mõjujõudu, organiseeriti kesk-ja kõrgemate koolide õppejõudude Saksamaal erikursused, kuhu suunati reaktsiooniliselt meelestatud õppejõudude hulgast usaldus-väärsemaid. 9.märtsil 1942.a. sõitsid Saksamaale 30 eesti koolitegelast.[2]

Pärast selle grupi tagasijõudmist hoogustus natsio-naalsotsialistlik propaganda veelgi. Kodanlikud natsionalis-tid püüdsid okupantide juhtimisel kustutada hariduse valgust ja matta eesti rahvast harimatuse pilkasse pimedusse. Hitler ise ütles hariduse kohta: "Vähese haridusega, kuid füüsiliselt terve inimene on ühiskonnale kasulikum kui vaimselt arenenud inimene..... Me peame hülgama mõtted, teadbuse ja alluma

---

1 A.Valsiner, Okupandid Eesti kooli laostajatena, Minevik ja Tänapäev, Tallinn 1960, lk. 328.

2 L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest, Tallinn 1966, lk. 175.

ainult oma instinktidele. Igaveseks on vaja lõpp teha sellele, mida nimetatakse üldhariduseks. Üldharidus - see on mürk. Täielik vabadus hariduse saamiseks on privileeg väljavalituile ja neile, kelle nad võtavad oma ringkonda. Olles järjekindlad .....anname me alamklasside hiiglasuurele massile harimatuse hüve. Mida madalam on töölisklassi ja kogu rahva kultuuritase, seda rohkem on meil sansse võimul püsida."[1]

Sellised olid fašistide vaated tsivilisatsioonile, teadusele ja haridusele.Neid vaateid aitasid agaralt ellu viia reaktsioonilised õpetajad ja haridustegelased. Ei tuntud huvi koolide õppe-materiaalse baasi hooldamisest, rääkimata selle täiustamisest.Nii vedeles Tartu IV koolis kooli mööbel kogu okupatsiooniaja õuel, kust saksa sõdurid teda kütteks kasutasid.Palju koolimööblit oli veetud kokku endise Treffneri Gümnaasiumi hoovi, kus see saksa sõdurite poolt lõhuti ja kasutati samuti kütteks.[2]

1941.a. enne sõjategevuse algust oli Tartus 16 algkooli, 7 keskkooli ja 5 kutsekooli.Pärast fašistide väljakihutamist jäi neist järele 8 algkooli, 3 keskkooli ja 2 kutsekooli. Hävis ka Tartu Õpetajate Seminari hoone.[3]

---

1. V.t.L.Barkov, Mõrvarid ei pääse karistusest,Tallinn 1966, lk. 176.
2. A.Valsiner,Okupandid Eesti kooli laostajatena, Minevik ja tänapäev,Tallinn 1960, lk. 325.
3. ENSV ORKA, f.R-364, nim.1, s.ü. 97, l. 4.

Fašistliku okupatsiooni ja sellega esilekutsutud sõjategevuse tagajärjel põletati ning hävis täielikult Tartu maakonnas 15 ja osaliselt purustati 6 koolimaja.[1]

Palju raskeid päevi pidid sellel ajal nägema lastekodu lapsed. Olukorda Kaagvere Lastekodus meenutab Maila Kullmann: "1943.a. viidi mind Kaagvere Lastekodusse. Lastekodus olid väga külmad ruumid. Minu saapad lagunesid ja pidin plema paljajalu. Süüa anti neile 3 korda päevas: tükk leiba ning teed hommikul ja õhtul, lõunaks oli alati supp ja leib. Sööma pidime väga kiiresti. Kui aga keegi julges endale leivatükki kätte jätta, siis karistati selle eest. Vitsu anti ühtelugu. Üheks karistustest oli see, et meile pandi pesupulk kõrva või huule külge. Kord karistati kõiki lapsi korraga. Kõigil pandi huuled pesupulgaga kinni. Seekord juhtus, et kadus üks väike hari ära."[2]

Üheks maakonnaks, kus hitlerlaste poolt mõrvati kõige rohkem õpetajaid, oli Tartumaa.[3] Peale selle surid paljud pedagoogid koonduslaagri vintsutuste tagajärjel tekkinud haigustesse.[4] Võrdlemisi rohkesti toimus edumeelsete õpetajate vallandmaisi. Vallandatute hulgas võiks nimetada hilisemat Tartumaa koolitegelast J.Roonurme.[5] See kõik tõi määratud kahju selleaegsele ja hilisemale noorsoo kasvatamisele.

---

1. ENSV ORKA, f. R-364, nim. I, s.ü. 97, l. 4.
2. V.Uibo, Lapsed jutustavad oma elust sõjaajal, Uus Postimees, nr. 64, 14.detsembril 1944.a.
3. A.Valsiner, Okupandid Eesti kooli laostajatena, Minevik ja tänapäev, Tallinn 1960, lk. 325.
4. Samas, lk. 324.
5. H.Kivi, Sakslased laostasid Tartu hariduselu, Uus Postimees nr. 6, 13.septembril 1944.a.

Okupantide laastamistöö jälgi ja tekkinud raskusi tuli likvideerida esimesel õppeaastal peale Tartu linna ja maakonna vabastamist.See jatkus veel teiselgi ja kolmandaks s.o. 1946/47. õppeaastaks olid sõja ja fašistliku okupatsiooni jäljed hariduselus likvideeritud. Nõukogude kool hakkas peale Eesti NSV territooriumi vabastamist noorsugu kasvatama inimestele hariduse andmise ja kõigi rahvastega võrdõigusliku läbisaamise vaimus.

* * *

Majanduse ja kultuurielule tekitatud kahju seisneb :

1) tootmise laostamises, 2) tööstusseadmete Saksamaale vedamises, 3) tööstushoonete purustamises, 4) kultuuriväärtustega ehituste purustamises, 5) kultuuriväärtuste, ülikooli laboratooriumide sisustuse ja ülikooli raamatukogust unikaalsete teoste väljavedamises.

Põllumajandusele tekitatud kahju alla kuuluvad 1) mullaviljakuse langus, 2) põldude söödistumine, 3) karja sundkorras normikohustuste katteks võtmine ja 4) elumajade ning majapidamishoonete purustamises.

Koolid said kahju: 1) edumeelsete õpetajate töölt kõrvaldamisega, 2) inventari hoolimatu ümberkäimise ja purustamise läbi ning 3) osa koolimajade hävimisega sõjategevuse tõttu.

Sõja ja fašistliku okupatsiooni tagajärjel tekkinud kahjude likvideerimine nõudis tohutut jõudu, millega aga Tartu linna ja maakonna elanikkond ühisel jõul edukalt toime tuli.

K O K K U V Õ T T E K S.

Fašistide ja nende käsilaste poolt Tartu linnas ja maakonnas toimepandud kuriteod jagunevad järgmistesse alaliikidesse: 1) kohalejäänud nõukogude aktivistide ja nende perekonnaliikmete ning uusmaasaajate kinnipidamine koonduslaagris ja seal t oimepandud inimeste füüsiline hävitamine, 2) sundmobilisatsioon, 3) inimeste vägivaldne Saksamaale küüditamine, 4) "tööteenistus " Saksamaal, 5) tehaste sisseaeadete, kunsti-ja kultuuriväärtuste Saksamaale vedamine, 6) võimekate inimeste vallandamine või madalamatele töökohtadele viimine nende progressiivsete vaadete pärast, 7) elumajade ja majapidamishoonete põletamine sõjategevuse käigus, 8) hobuste ja kariloomade võtmine saksa sõjaväe vajaduseks, 9) sõjategevusega teede ja sildade purustamine, 10) normikohustuste korras toiduainete võtmine saksa sõjaväe vajadusteks ja 11) tööjõuliste inimeste saatmine sõjalistele ehitustele ning kindlustustöödele.

Kohalejäänud nõukogude aktivistide ja uusmaasaajate suhtes toimepandud kuritegusid aitasid korda saata kohalikud eesti fašistid ja see toimus teravas klassivõitluse õhkkonnas. Võrdlemisi palju nõukogude aktiviste ja nende perekonnaliikmete hukkamisi toimus Lõuna-Tartumaa valdades, kuna okupantide sissetung sinna toimus aktiivile ootamatult ja kõiki, keda taheti, ei suudetud evakueerida. Nii langesid nad okupatsiooni esimestel päevadel kättemaksu ohvreiks.

Põhja-Tartumaal oli olukord teisiti, kuna Emajõel peatati ajutiselt vaenlase edasitungimine ja see võimaldas mobiliseerida kõik jõud aktivistide perekonnaliikmete evakueerimisele, milletõttu jäi kohale vähem neid, kes esimestena langesid klassivaenlaste ohvreiks.

Fašistliku okupatsiooniga vähenes tunduvalt Tartu linna ja maakonna töövõimeliste inimeste arv. Seda põhjustasid sundmobilisatsioon, vägivaldne ümberasutustamine , "tööteenistusse" ja kindlustustöödele võtmine. Osa inimesi lahkus sõjategevuse eest ja varjus kaugemal elunevate suguslaste ning tuttavate juures.

Nõukogude vägede eduka pealetungi tagajärjel, kui kõigile oli selge, et fašistidel ei ole enam kauaks siiajäämist, hakati asutusi koos nende töötajatega evakueerima Sellega paisati inimesi laiali.Inimeste arvu vähendas ka Saksamaale küüditamine. Tartumaa linnadest ja valdadest küüditati Saksamaale 1885 inimest.[1] Kuni sõja alguseni 1941.a. elas Tartumaa linnades ja valdades 160000 elanikkuà 1944.a. augustis peale sakslaste väljakihutamist oli Tartus ligikaudu 1000 ja maakonnas 45000 elanikku. Sõjategevuse eest varjunud ja Nõukogude Liidu tagalasse evakueeritud tulid peale lahinguid tagasi ja 1944.a. oktoobris oli Tartumaa linnades ja valdades kokku 80000 inimest.Seega vähenes fašistide poolt esilekutsutud sõjategevuse ja okupatsioonirežiimi tagajärjel Tartu linna ja maakonna elanike arv 2 korda.[2]

---

1. ENSV ORKA, f.R-364, nim.1, s.ü. 444, l. 32.

2. Samas.

Tartu linn oli 1941.aastal kestvate kaitselahingute piirkonnaks. Selle tulemusel purustati enamik linnast. Neile purustusile lisandusid 1944.a. augustis vabastamislahingute käigus tekkinud tulekahjud ja purustused. Sõjategevuse tagajärjel hävis hulk arhitektuuri-ajaloolisi ehitusi ja peaaegu kõik linna ehituste ansamblid said kannatada.Tööstushoonete purustamise ja sisseseadete väljavedamise tõttu oli Tartu tööstus peale linna vabastamist niisuguses olukorras, et ühtegi ettevõtet ei olnud võimalik koheselt käiku lasta.

Fašistliku okupatsiooniga sai tublisti kannatada Tartu Riiklik Ülikool. Ühelt poolt tekkis kahju hoonete hävimisega, teiselt poolt hinnaliste õppevahendite ja laboratooriumide sisustuse väljavedamisega. Ebaperemehelіku ümberkäimise tõttu hävis osaliselt Tartu koolide mööblit.

Käesolevas diplomitöös ei ole üksikasjalikult valgustatud kõiki fašistide ja nende käsilaste kuritegusid Tartu linnas ning maakonnas, kuna need kuriteod on niivõrd ulatuslikud, et ei mahuks ühe diplomitöö raamesse. Antud töös on kronoloogiliselt näidatud fašistliku okupatsiooniaegseid sündmusi ja põhiliselt käsitletud neid kuritegusid, mida fašistid ning nende käsilased panid toime kohalikule elanikonnale ja inimeste poolt aegade jooksul loodud väärtustele. Peale selle ei ole käesolevas diplomitöös antud fašistide ja nende käsilaste kuritegudele juriidilist kvalifikatsiooni, kuna see ei kuulu käsitletud aine valdkonda.

Fašistide ja käsilaste poolt tekitatud kahju oli nii suur, et Tartu linnas ja maakonnas kulus esimene sõjajärgene viisaastak tekitatud kahjude likvideerimiseks ning majanduse ja kultuurielu alal sõjaeelse taseme saavutamiseks.

Резюме

Фашистская Германия длительное время готовилась к напа - дению на Советский Союз, в том числе и на Прибалтику. Эти аг - рессивные действия поддерживала и эстонская буржуазия. Решающ поворот в реакционную политику эстонской буржуазии внесло вос становление советской власти в Эстонии в 1940 году.

Неожиданным нападением на Советский Союз 22 июня 1941 г. смогла фашистская армия продвинуться далеко на территорию Сове ского Союза. В окупированных районах был установлен строгий режим террора и было приступлено к внедрению в жизнь политики массового уничтожения людей. Для достижения этой цели усердно привлекались местные националисты.

Уже тогда, когда Тарту еще не был под тенью черной свастики, начал руководитель бандитов майор Ф.Кург создавать самоуправления из нацистов. Старостой уезда Тартумаа назначили Х.Миллера и бургомистром города Тарту Р.Синка. По распоряжению Х.Миллера от 11 июля 1941 г. должны были все волостные старосты и их помощники, которые находились на службе до 21 июня 1940 г., приступить к выполнению обязанностей на тех же должностях.

Своим представителем окупационные власти назначили в городе Тарту фельдкоменданта 18 армии майора Гозебруха.

5 декабря 1941 г. была установлена так называемая "гражданская власть" во главе с генерал-комиссаром К.С.Лицманом.

Вместе с этим были назначены на должности окружные комиссары. Тартуским окружным комиссаром стал К.Меенем.

Для того, чтобы косвенно угнетать эстонский народ, была создана Общепомощь Эстонского Народа /ОЭН/. Тартуский комитет ОЭН был создан I3 декабря I94I года и уже к концу того же года он провел сбор средств для помощи немецким солдатам.

Для всех трудоспособных лиц от I6-ти до 60 летнего возраста была введена обязательная трудовая повинность.

В первые дни фашистской оккупации была создана из бандитов "самозащита" и Тартуский концентрационный лагерь. Начальником Тартуского концлагеря был назначен Ю.Юристе. Тартуский концлагерь находился вначале на площади "Няйтузе", позднее его перевели на угол улиц Рийа и Кастани, где находились покинутые казармы. Из концлагеря часто уводили на расстрел людей в противотанковый ров, находящийся недалеко от Тарту. Людей убивали по целым партиям. Вообще было расстреляно в противотанковом рву свыше I2 000 человек. Питание в лагере было очень плохим. Зимой I94I/I942 года поднялось число питающихся до II00. На продовольственном складе была только капуста, собранная из-под снега.

Физически выносливых заключенных направляли на чистку города от развалин или на лесные работы.

В I944 году еще до освобождения Тарту, заключенные сами ликвидировали лагерь.

Крестьянам назначались непосильные нормы. Кто не мог выполнить эти нормы, наказывались денежным штрафом. Так Тартуский перфект в течение апреля I943 г. наказал 390 крестьян. Но от этого не ослабевало сопротивление крестьян и саботаж при выпол-

нении обязательной нормы. Так в волости Ахья в декабре 1943 г. не выполнило норму сдачи масла 171 крестьян, а в январе 1944 г. 182 крестьянина.

С ослаблением фашистской армии была объявлена всеобщая мобилизация всем гражданам мужского пола 1904-1923 г. рождения. Вследствие этого многие должны были укрываться в лесах. Поэтому возникла нехватка рабочей силы в сельском хозяйстве.

Для нужд в рабочей силе была в оккупированных районах установлена для молодежи "трудовая служба" Сначала принимали на работу на добровольных основаниях, но это не дало результатов. Тогда была установлена обязательная "трудовая служба" для поступающих в высшие учебные учреждения.

Военные действия и фашистская оккупация оказывали разоряющее действие на промышленность г. Тарту. Во время оккупации было уничтожено 46% всех промышленных предприятий. После того, как фашисты были выгнаны из Тарту, промышленные предприятия оказались до того разрушенными, что вначале ни одного нельзя было пустить в ход.

Вследствие военных действий было уничтожено много жилой площади. В городе Тарту было до войны 711 000 $м^2$ жилой площади, из этого было уничтожено 385 000 $м^2$ или 54,2%. Вообще разрушили в Тарту из 5217 домов 2288 дома.

Много пострадали города Отепя и Муствеэ.

Непосредственный вред был нанесен и сельскому хозяйству. Вследствие военных действий возникали пожары и сгорело много жилых домов и сельскохозяйственных построек. Фашисты забрали для своих нужд у крестьян лошадей и сельскохозяйственных живот-

ных. За три года оккупации был нанесен материальный ущерб в Тартуском уезде 3009 семьям. Было разрушено 1107 жилых и 1783 хозяйственных построек. Было собрано и вывезено в Германию 6330 сельскохозяйственных машин и оборудования.

Из городов и волостей Тартуского уезда было отправлено в Германию 1885 человек.

Целью оккупантов было перевод Тартуского Университета в город Кёнигсберг. Против этого были преподаватели университета. Вместо эвакуации начали вывозить из университета ценное оборудование лабораторий. Вследствие военных действий было уничтожено 19 зданий университета.

Фашистская оккупация причинила большой вред Тартускому художественному музею и Эстонскому национальному музею. Вследствие военных действий погибло много зданий, представляющих художественную ценность, как Каменный мост, Торговый двор, жилые дома находившиеся на улицах Сууртург 3, 12, 13, Лосси 1, Александри II, Аурику 2, Калда 1 и другие.

После окончания военных действий нужно было восстанавливать разрушенное фашистами хозяйство и культуру в городе Тарту и уезде Тартумаа.

Lisa nr.I

Tartu linnas ja maakonnas teadaolevad mõrvakohad ning mõrvatute ühishauad.

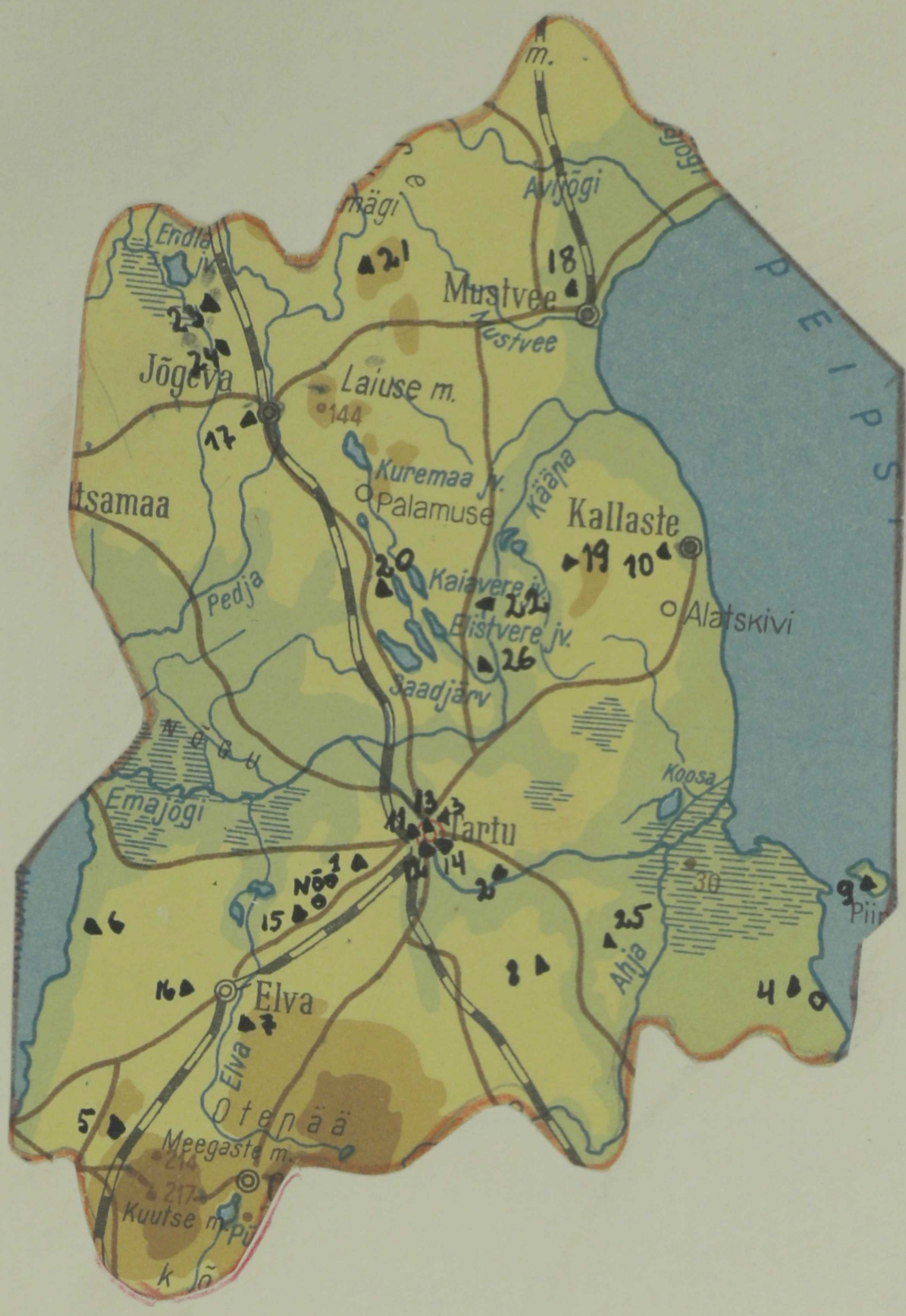

MÕÕT I: IOOO OOO

I. Tankitõrje kraav
2. Lohkva
3. Raadi park
4. Laane
5. Palupera
6. Rootsimäe
7. Illi
8. Ilmatsalu
9. Piirissaar
Io. Kallaste
II. Näituseaed
I2. Kastani tänav
I3. N. Burdenko t.23
I4. Vanemuise t. 35
I5. Pärdisaare
I6. Uderna
I7. Jõgeva kruusaauk
I8. Mustvee
I9. Sõõru mets
20. Torni mets
2I. Sadala kruusaauk
22. Järve
23. Vaimastvere
24. Kaera
25. Võnnu
26. Vara

Lisa nr. 2

TARTU KOONDUSLAAGRI SKEEM

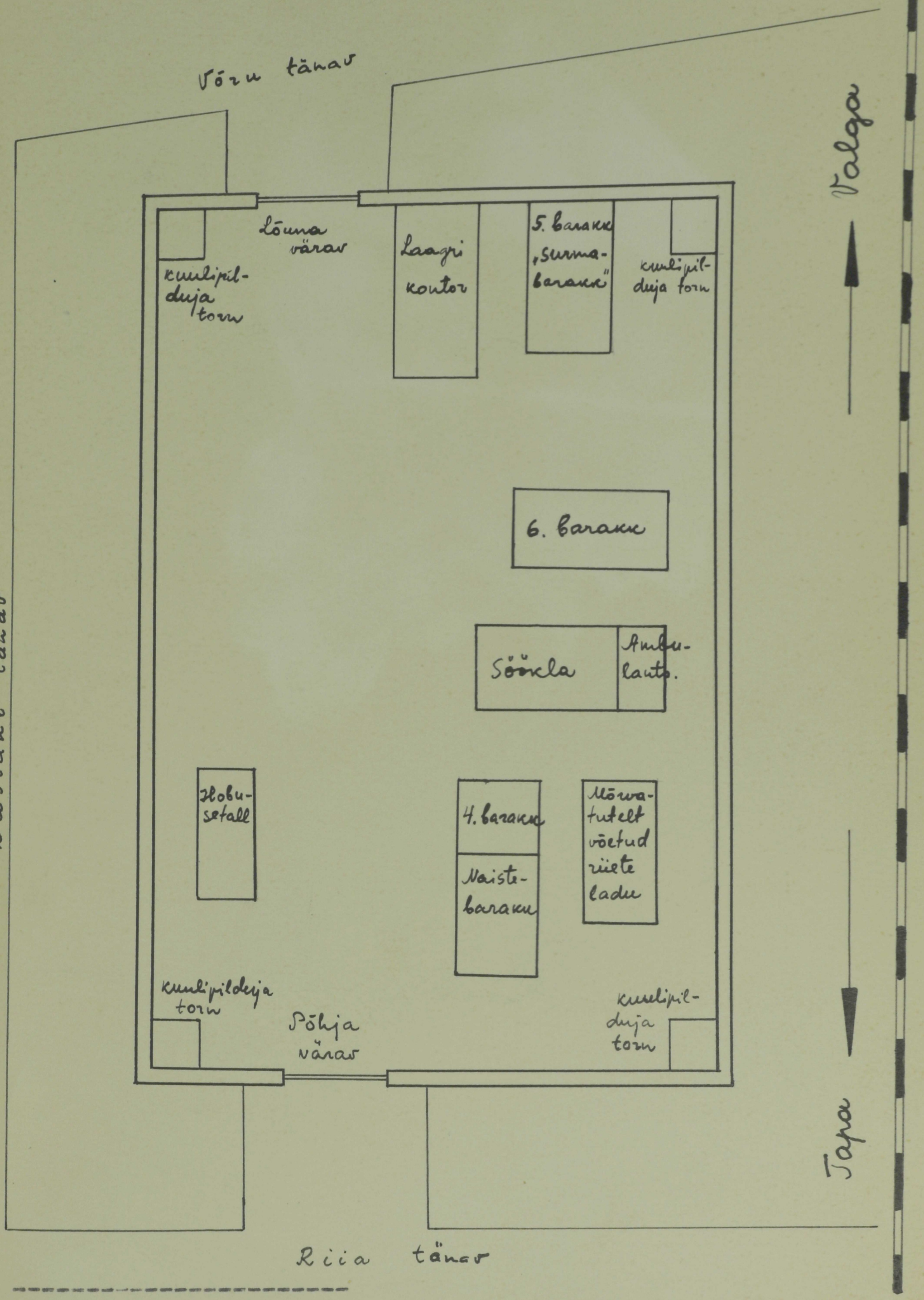

Endise fasismivangi I. Kuke kavandi alusel.

Kasutatud kirjandus ja allikad.

I Kasutatud kirjandus.

1. Barkov, L. Mõrvarid ei pääse karistusest,Tallinn 1960.
2. История Великой Отечественной войны Советского Союза I94I-I945, том I, Москва I960.
3. 20 aastat Nõukogude Tartut, Tartu 1960.
4. 12000, Tallinn 1962.
5. Larin,P. Lahingud Eestis 1941.aastal, Tallinn 1962.
6. Martinson,E. Haakristi teenrid, Tallinn 1962.
7. Minevik ja tänapäev, Tallinn 1960.
8. Нюрнбергский процесс, Сборник материалов, том 2,Москва I952.
9. Purge,S. Karmidel aastatel, Tallinn 1965.
10. Rahvatasujad, esimene raamat, Tallinn 1963.
11. Suure võitluse algus, Tallinn 1963.
12. Album Tartu, Tallinn 1960.
13. 1940.aasta Ðotsialistlik Revolutsioon Eestis,Tallinn 1960.

Peale nimetatute on autor kasutanud töö ülesehitamisel viitamata teoseid:

1. Eesti NSV Ajalugu, Tallinn 1952.
2. Eesti NSV Muuseumid, Tallinn 1961.
3. Kurm,H. Nõukogude Eesti üldharidusliku kooli areng, dissertatsioon pedagoogikakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks, Tartu 1954.
4. Lehekülgi Tartu ajaloost, Tallinn 1964.
5. Lumi,R. Tasujad, Tallinn 1967.

II Kasutatud perioodika.

1. Edasi, 28. augustil nr. 170.
2. Postimees, 13.juulist 1941.a.-31.detsembrini 1943.a.
3. Postimees, 1.jaanuarist 1945.-30.juunini 1945.
4. Punalipp, 29.mail 1965, 1.juunil 1965., 3.juunil 1965., nr. 63-65.
5. Uus Postimees, 31.augustist 1944.-31.detsembrini 1944.

III Kasutatud arhiivimaterjal.

Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv (ENSV ORKA).

Fond R-364, nimistu 1.

"Eesti NSV Vabariiklik Komisjon Saksa fašistide ja nende käsilaste kuritegude ja nende kahjude kindlaksmääramisest Eestis 1944.a."

1. s.ü. 127 - Akt ja lisad Tartu arhitektuurimälestusmärkidele - elamutele, kaubahoovile ja Kivisillale tekitatud kahjude kohta.
2. s.ü. 128 - Aktid ja lisad Tartu linna ajaloolistele ehitustele, kunsti ja kultuurivaradele tekitatud kahjude kohta.
3. s.ü.126 - Akt ja lisad Tartu linnas asetsevaile evangeeliumi luteriusu Maarja, Jaani ja Pauluse kirikule ja nendes leidunudkunstivaradele ning Jaani koguduse kalmistu kabelitele ja A.Kitzbergi monumendile Maarja kabelis tekitatud kahjude kohta.

4. s.ü. 146 - Aktid ja lisad Tartu Riiklikule Kunstimuuseumile tekitatud sõjakahjude kohta ning hävinud esemete nimestikud.

5. s.ü. 369 - Aktide register ja aktid fašistide poolt elanikele tekitatud sõjakahjude kohta Tartu linnas ja koondtabel Tartumaal tekitatud sõjakahjude kohta.

6.s.ü. 378 - Aktide registrid, koondtabelid ja aktid fašistide poolt elanikele tekitatud sõjakahjude kohta Aakre vallas.

7.s.ü.379 - sama Aakre vallas.

8.s.ü.380 - sama Ahja vallas.

9. s.ü.382 - Sama Avinurme vallas.

10.s.ü.383 - sama Elva vallas.

11.s.ü.384 - sama Elva vallas.

12.s.ü.373 - sama Jõgeva linnas.

13.s.ü.386 - sama Jõgeva vallas.

14.s.ü. 387- sama Kaarepere vallas.

15.s.ü.390 - sama Kasepää vallas.

16.s.ü.398 - sama Kuuste vallas.

17.s.ü.391 - sama Kiidjärve vallas.

18.s.ü.392 - sama Kiidjärve vallas.

19,s.ü.401 - sama Laiuse vallas.

20.s.ü.402 - sama Lohusuu vallas.

21.s.ü.375 - sama Mustvee linnas.

22.s.ü.371 - sama Otepää linnas.

23. s.ü. 409 - sama Otepää vallas.

24. s.ü. 428 - sama Sadala vallas.

25. s.ü. 432 - sama Torma vallas.

26. s.ü. 435 - sama Vaimastvere vallas.

27. s.ü. 443 - Aktid saksa fašistlike okupantide ja nende käsilaste poolt toimepandud roimadest Tartumaa uurimiskomisjonidelt Tartumaal elunevate kodanike kohta.

28. s.ü. 444 - Kirjavahetus Tartumaa TSN Täitevkomiteega fašistlike röövvallutajate poolt tekitatud sõjakahjude arvestamise Komisjoni kokkukutsumise kohta. Otsus, akt, aruanded ja kirjavahetus.

29. s.ü. 147 - Koondakt Eesti Rahva Muuseumile ja Veterinaaria Instituudile Tartus Vene t.8 tekitatud kahjude kohta. Eesti Rahva Muuseumi hävinenud esmete nimestikud.

30. s.ü. 20 - Koondakt fašistide kuritegude kohta Eesti NSV-s.

31. s.ü. 152 - Koondakt ja lisad teatritele "Estonia" ja "Vanemuine" ning T.Neffi Kunstikogule Muuga mõisas tekitatud sõjakahjude kohta.

32. s.ü. 93 - Koondakt ja register Tartu linna TSN Täitevkomitee Kommunaalosakonnale tekitatud sõjakahjude kohta.

33. s.ü. 97 - Koondakt ja registrid Tartu linna TSN Täitevkomitee Rahvahariduse Osakonnale tekitatud sõjakahjude kohta.

34.s.ü. 89 - Koondaruanne ja aktid Tartu linna TSN Täitevkomitee Kohaliku Tööstuse Osakonnale tekitatud sõjakahjude kohta.

35.s.ü. 112 - Koondaktid Töönduslike Kooperatiivide Tallinna,Tartu ja Pärnu linna ja Virumaa Liidule tekitatud sõjakahjude kohta.

36.s.ü. 445 - Kirjavahetus Tartumaa valdade täitevkomiteedega sõjakahjude ja -roimade kindlaksmääramise töö organiseerimise küsimuses, protokollide ärakirju sõjakahjude hindamiseks moodustatud komisjonide koosseisude kohta. Tartumaa vallad.

37.s.ü. 665 - Küsimuslehed saksa fašistlikust orjusest kodumaale tagasi tulnud Tartu linnas elunevate kodanike kohta.

38.s.ü.666 - Küsimuslehed saksa fašistlikust orjusest kodumaale tagasi tulnud Tartu linnas elunevate kodanike kohta.

39.s.ü. 667 - Küsimuslehed saksa fašistlikust orjusest kodumaale tagasi tulnud Tartumaal elunevate kodanike kohta.

40.s.ü. 37 - Protokoll, tõendid, otsused Tallinna,Narva, Harjumaal, Järvamaal,Läänemaal, Saaremaal, Tartumaal,Viljandimaal,Virumaal ja Võrumaal tekitatud sõjakahjude kohta.

41. s.ü. 21 - Statistlised koondandmed sõjakahjude kohta linnade ja maakondade järgi.

42. s.ü. 140 - Üldkokkuvõtteid ja akte koos lisadega arhitektuuri mälestusmärkidele ning kinnisvaradele maakondades ja üksikuis linnades sõjategevuse kaudu tekitatud kahjude kohta: objektide loetelusid.

43.s.ü. 26 - Ülevaade saksa fašistlike röövvallutajate ja nende käsilaste kuritegudest Nõukogude Eestis (venekeelne).

IV Kirjalikud mälestused.

1. Endiste fašismivangide Tartu sektsiooni kaust.
2. Endiste fašismivangide Jõgeva sektsiooni kaust.

Peale selle on autor kasutanud

1. Ambos,V. Vaimastvere kooli ajalugu 1944–1966, diplomitöö Tartu 1967.

V Seletusi andsid suusõnaliselt ja kirjalikult:

1. Kiisel,Aksel - Jõgeva raj. Uus Tee kolhoosi aseesimees.
2. Kirt,Kaljula - Elva Rajoonidevahelise Koduloomuuseumi direktor.
3. Kivikink,Adam - Linna-kutsekool nr. 16 direktor.
4. Kukk, Ilmar - Jõgeva raj. Tabivere külanõukogust.
5. Käro, Mihkel - elukoht Tartu, Lootuse t. 22-7.

6.Laid, Väino - Endiste fašismivangide Jõgeva sektsiooni esimees.

7. Lehtsalu, Voldemar - Jõgeva raj. Bolševiku kolhoosi ehitustööline

8. Lina, Aleksander - Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi Tooma Katsebaasi põllundusbrigadir.

9. Murdvee, Agu - Endiste fašismivangide Tartu sektsiooni esimees.

10.Müür, Juhan - EKP HarjuRajoonikomitee töötaja.

11.Nuudi, Erich - Jõgeva Mehaniseeritud Ehituskolonni töötaja.

12.Tõrva, Eduard - ENSVKultuuriministeeriumi töötaja.

S I S U K O R D

I. Sissejuhatus lk. I

2. I peatükk. Fašistliku okupatsiooni kaudu elanikkonnale toimepandud vägivald. lk. I4

I) Sõjalis-poliitiline olukord Tartumaal I94I.a. suvel. lk. I4

2) Okupatsioonirežiimi kehtestamine. lk. 27

3) Tartu linnas loodud kinnipidamiskohad lk. 43

4) Tartu maakonnas loodud kinnipidamiskohad ja elanike kohapealne hukkamine. lk. 62

5) Tartu linna ja maakonna elanike mobiliseerimine " tööteenistusse " ja hitlerlikesse relvastatud jõududesse. lk. 80

3. II peatükk. Majandus. ja kultuurielu laostamine ning sellele tekitatud materiaalne kahju. lk. 88

I) Tartu ja Tartumaa linnade tööstusele ning elamufondile tekitatud materiaalne kahju. lk. 88

2) Tartumaa põllumajandusele tekitatud materiaalne kahju. lk. 94

3) Kultuuri- ja hariduselu laostamine ning sellele tekitatud materiaalne kahju. lk. Io8

4. Kokkuvõtteks. lk. I29

5. Venekeelne resümee lk. I33

6. Tartu linnas ja maakonnas teadaolevad mõrvakohad ja mõrvatute ühishauad. Lisa nr. I. lk. I37

7. Tartu koonduslaagri skeem. Lisa nr.2. lk. I38

8. Kasutatud kirjandus. lk. I39